

محمد ظاهر بيگييف.

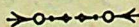
ماوراءالنهرده سياحت

МВЕРЭНШИН
ЖАГОРНЕЦ
ШАХСИ
КҮТЕБХАНӘСЕ

توانس اوکسانيه به سفر

„كتاب“

نشر ياتي .

КАЗАНЬ
Типо-литографія И. В. Ермолаевой
пресни. Ключникова,
1908

محمد ظاهر افندی بیگییف.

اولده اشلکلی شهرتلی بای اولوب، صوکره روسچه اسلامچه، عالمکنه کوره مفتی سلیم گرای حضرتلری طرفندن دون اوبلاستنه آخونداق رتبهسنه نصب اولنمش، یاشی قرق بشلره وصولدن قبل بیوک بربلایه ابتلا صوکنده وفات اولمش امام جارالله بن عبدالکریم بیگییف حضرتلرینک ۲۵ بالاسندن بریدر. ۱۸۷۰ سنه لرده روستوفی دونده دنیایه کلمشدر.

ظاهر افندی یاش بالا ایکن روسچه اوکو یازو اوگره نوب، صوکره والدهسی فاطمه خانم بنت داملا حبیب الله حضرتلرینک تربیه سنده اسکی مدرسه لرک برنده کوب یللقالوب اسکی اصول اوزرنده علوم دینییه علوم عربیه اوقومشدر. شو سنه لر اثناسنده یالکز کندوسنک سعییله مشهور روسلارک اثرلرینی مطالعه قیلا کلمشدر. یاش ایکن قلم خدمتنه رغبتی بیوک اولدیغنه کوره، اگ ابتدا «باغون زاملیونامی» نام روس اثرینه تقلیداً «گوزل قز خدیجه» نامنده بر اثر یازمشدر. شواثر قازان شیوه سنده رومان نامنده یازلمش اثرلرک اگ مقدمیدر. شاگردلره بر یول یازو یازمق عیب حساب اولنور بر زمانده یازلمشدر. خدایک یاقتی کونی کبی بنم خاطر مده در: قازان خلقی قازان طلبه لری مسکین ظاهر افندی ی شو اثریله استخفافی ایدر لر ایدی.

ظاهر افندی شو اثرینی طبع ایندرمک قصدیله قازانه کلوب، قازان مدرسه لرنده بر شی واردر خیالیله کولپوی مدرسه سنده درس اوقومق امیدیه قالمش ایدی. اووقت قازان شاگردلرینک احوالنه آشنالق پیدا ایدوب «گناه کبائر» نامنده شاگردلر حالندن بحث ایدر بر رومان یازدی.

بوندن سوڭ روستوف دون شهرينه قايتوب امام اولمش ايسه ده
عمرينڭ نهايه سنه قدر والده سنڭ تربييه سنده قالدى. كيسه سنده بر
پاره، بولمه سنده بر كتاب بولمازدى. روستوف شهرينڭ كىتبخانه
عموميه سنه واروب، دائما روس اثرلرينى مطالعه ايدر ايدى.
شو ائناده شاگردلرڭ حالندن، اسكى مدرسه لرڭ روسيا مسلمانلرينه
سوء تائپيرندن بحث ايدر «مرتد» نامنده برشى يازدى، طبع ايتدرمك
خصوصنده نه قدر اجتهاد ايتمش ايسه ده، اولمادى.

بوندن سوڭ روسياده خاتون قزلارڭ مظلوميتلرينى تربييه سز -
لسكرينى كوستروب، «قاتله» نامنه بر اثر يازدى. شو اثر، بيلم
نصل، غايت بيوك بر مهارتله يازلمشدر؛ اثرلرى آراسنده اڭ
برنجى سيدر. بن اول «قاتله» ده مريم خانم ايله قزى اسمانڭ آدم
كوڭلى تحمل ايتمز درجه ده دهشتلرينى كوروب، سوڭره «سفيلىره» ده
فانتينه ايله قزى قوزيته دهشتلرينى او قودم. شو ايكي كتاب آراسنده
غايت بيوك بر مناسبت بولدم. بيلمه دم: ظاهر افندى ويقتور هوغو
جنابلرينڭ سفيلىلرينى «قازان رومانى» قالبنده يازمشمى؟ ياخود
كندوسنڭ قوه شعريه سييله اويله بر كتاب ميدانه چيقارمشمى؟ اويله
اولسه ده بويله اولسه ده بهر تقدير او كتاب ظاهر افندى نامنه هر
وقت فخر اولاجق بر كتابدر. بر قاچ سببلره كندوسنڭ حياتنده
طبع اولنه مادى. انشاء الله عنقریب طبع اولتور.

سوڭره بر مهم اش خصوصنده امير حضرتلرينى كورمك قصديله
ظاهر افندى بخارايه واردى. شو مناسبتله ماوراء النهرى سياحت
ايدوب، رجوعى سوڭنده «ماوراء النهرده سياحت» نامنده شمى
الكزده اولان شو اثرى بوندى اون بش سنه مقدم يازدى.

حكم خدای ايله شو اثرى اثرلرينڭ خاتمه سى اولوب، غايت
بيوك مدھش بر بلايه ابتلاستى سوڭنده، ۲۰نجى عصر مدنيتنڭ

یولاری
تولای

ایبتداسنده کندوسنک فراشنده ایکن ظاهر افندی دست خیانتله قتل اولنوب شهید اولدی . والدہسی بالاسنک جسدینی طبیبلر النده طوغراتماقی ایچون بیوک پاره لر صرف ایدوب ، اون ساعت مقدم صاغ سلامت شهرده گزمش بر آدمی علی العجله دفن ایندرمشدر . حال حیاتنه کندوسی ده قلمی ده اعتبارسز ایدی . صوڤک ساعت ده دی ده هدر اولوب کندی . لاجل ذلک بن ، بنم برادرم اثرلرینی نشر ایدوب نام عالیلرینی احیا ایتمک یولنه سعی ایدن عبدالرحمن افندی حسیننی حضرتلرینه خالص تشکراتمی احتراماتمی تقدیم ایدوب ، بوندن صوڤک او بش اثرلر نشرینی ده عبدالرحمن افندی یه تخصیص ایدرم . قازان . ینوار ۲۵ سنه ۱۹۰۸ موسی بیگییغی .

مرحوم محمد ظاهر افندیگه :

شادمان اول مرقدکده ! بز اونو تمیز سیننی
بلمسهک وقتکده قدرک ایندی قوتلیبیز سیننی :
یاقتیلغقه ایکی ثلک آطلاو و آز صالو بلهن
عیبمزگه طوب طوری دوستانه کوز صالو بلهن .
گرچه ئولدی دیسه لرده سین بتونلهی ئولمدک
بخشی اسمک قالدی ، سین منسی ومتروک اولمدک
آه ! سینک عزمکه بختک قارش طورمی بیرسه یول
یهش یکت ! کورسه ت اشک مانع توکلمن دیرسه اول
ایرتک ملتنی سوق ایلر ایدک چن ازگه سین
نیندی عالی ، نیندی زوراش اشله رایدک بزگه سین !
شوند ، ده اسمک سینک ملت یشادکچه یشار
ملت اوسدکچه اوسار هم ملت آشدنجه آشار .
ع . توقایغی

محمد ظاهر بیگی بیگی.

۱۸۷۰ - ۱۹۰۲

Cela ne vous plait pas?

Ne lisez pas!

شو ارمى بگنمزهك، براق! اوقوما!

I

بخارا ميروي! ديوانه ئى!
لائق زنجير زندان خانه ئى!

صاحب مثنوى مولانا جلال الدين الرومى حضرتلرينك شودر
ياقوت سوزلرى در خاطر ايكن، على الدوام محل اقامتم اولان
روستوف دون شهرينى توك ايدوب، ۱۸۹۳ نچى سنه ايول ۱۱ ده يكشنبه
كون بخارايى زيارت، ماوراء النهرى سياحت قصديله يوله روان
اولدم. شو كون هجرى حساب ايله ۱۳۱۱ سنه ۱۰ نچى محرم ايدى.
بوندىن اون - اون بيش سنه اقدم بخارا سمرقند عموما اورتا
آسيا يوللارى صوسز چوللك ايدى، او وقت او طرفلارى
زيارت ايتمك پك آغير غايت مشكل ايدى. بو كون ده ايسه
اوزون آدادن اوزانمش تيمور يول واسطه سيله او طرفلارده
سياحت ينكل هم راحت اولدى.

روستوف دن دون نهريله پاراخوده بنوب منتهای دون ده اولان
«قلاج» نام منزله يوللاندم. يالكز ايدم. همسفر بر آرقاداشم
يوق ایدی. وداع سلاملری صوکنده گویا يولچیلارک قلبلرینه فراق
المی استیلا ایتمش کبی، پاراخودمزده بر سکون پیدا اولدی؛
يولچیلارده سس يوق، سوز يوق. يالكز پاراخودک بخاری، صو
اوزرینه شدتله اورور، چرخلری يولچیلاره خطابا گویا: «حرکتکیز
افندیلر! انشاءالله هر برکزی سلامتکده مقصدکزه ایصال ایدرم.
خاطرلرکز راحت اولسون». آوازیله قلبلرینی تسلیه ایدر ایدی.
طالعزلگمه قارشو يولچیلار آراسنه مصاحبه سنه رغبت اولنور
بر اهل علم برلامادم. واپور حرکتنده دوام ایديور. بنده احيانا
وابورک اوستگی سطحنه چيغوب جمال طبیعتی تماشا ایدر ایدم.
احيانا عمیق افکارله طالبوب، مقصدم اولان ماوراء النهرک سیاسی
تاریخلرینی ملاحظه ایدر ایدم. زیرا ماوراء النهر عالم
اسلامیت ده سیاستجهده مدنیتجهده غایت بیوک موقع اهمیت احرار
ایتمش ایدی. خصوصا قاچ یوز سنه لر علی التوالی علوملرینی،
دیبلرینی ماوراء النهر دن اوگرنمش روسیا مسلمانلرینه ماوراء
النهرک غایت بیوک اهمیتی وار ایدی. شو کونگی بزم درجه علمیه مز،
بوکا تبعاً احوال سیاسیه مز هب او ماوراء النهر دن استفاده اولنمش
علوم و معارفک ثمره سی ایدی. بزم روسیا تاتارلارنده وار قدر
دین، بزم الله نه قدر ایسه ده وار علوم، الله رحمت ایتسون، بیوک
بلالر ایله قوم صحرالارینی کچوب بیوک مشقتلر ایله سمرقند بخارا
کبی یرلرده یگومی اوتوز سنه تحصیلده بولنوب یگنی دن بزلو
قایتمش بخاریلر سایه سنده در.

شوگا کوره ماوراء النهری کیدوب کورمک البته هیچ بر وقت
اهمیت دن خالی اولماز گمان ایتدم. کیده یم، کوره یم. او طرف ده

دين قارندشلمزك شمدىگى حاللرىنى اولگى حاللرىنه قياس
ايدوب عبرت آلايم ديدم.

كتب تاريخيه ده ما وراة النهرك احوال تاريخيه سنى اوقوب
بر قدر شى بيلور ايدم:

آمو دريا ياخود جيحون نهرينك اوڭ طرفنده اولان مملكتلره
يونان قديم جغرافيونى «ترانس اوكسانيه»، اهل اسلام «ماوراء
النهر» اطلاق ايدرلر. «ترانس» - «ورا» معنا سنا اولوب اوكسوس ده
جيحون اسمى اولديغى ن ترانس اوكسانيه ايله ماوراء النهر برى
برينك ترجمه سى اولور.

ماوراء النهر تاريخ مدنيت ده غايت اسكى دن بيرو معلومر.
اوراده دولتلر نه وقت ابتدا اولنمش؟ تاريخك احاطه سندن خار جدر.
صغد مملكتنده زرافشان اطرافنده اقامت ايدر قوملر اسكى
وقتلر ده غايت منتظم بر دولت تشكيل ايدوب، پادشاهلرى اڭ
اول بيكنند چمكند نام شهرلر ده قرار ايدرلر ايمش. اوقوملر ابتدا
فارس ملتنه منسوب اولوب زردشت ديننه تابع ايديلر. صوكره
او مملكتلره تورانيلىر هجرت ايدم باشلاب اورايه بودديلك
ديننى نقل اينمشلر.

او وقتلار ده بخارا شهرى يوق ايدى. بر قاچ عصر مرورى
صوگنده چمكند نام قصبه يه بدل بخارا شهرى بنا اولنمش. شو
يگى شهره، دولتك ديانتنه، مدنيتنه، معارفنه، صنايعنه مركز
قيلنه جغندن گويما، «زينت خدای» معنا سنده اولان «بغ آرا» نامى
ويرلمش. ۱۴۵ سنه هجرى ده منصورك امريله تاسيس اولنمش
مدینه السلامه بغداد نامى ويريلديگى كى صوكره جزئى بر
تغييرله بخارا اطلاق ايتيمه باشلامشلار.
خلافت اسلاميه ظهورى ايله برابر ماوراء النهر ده فعلا حكومت

اهل اسلام الله كچدى. او وقت بخارا حاكىمى بندوق نامنده بر آدم ايدى. وفاتى صوگنده، طوغداش اسملى اوغلى ياش اولديغنه كوره، خاتون اسمنه اولان زوجهسى حاكم اولدى. اشته خاتونك حكومتى زماننده سيف اسلام اورايه واصل اولدى. خاتون ايله اولسكى حاكملىك حكومتى تمام اولدى. نهايتنه ايردى . ۶۷۲ سنه ميلاديه ده بيكىندى سمرقندى، كشى، نسفى عربلىر قتح ايتدىلر . ۷۰۹ ميلادى ده قتيبه بن مسلم حضرتلى بخارايى قتح ايتدى . شو مدت دن اعتبارا ۸۷۵ سنه ميلاديه قدر حكومت عربلىك الله قالدى. هر نه قدر حكومت عدالت اساسنه مبنى ايسه ده، عربلىك حكومتى دورنك اوراده فتنه لر احيانا پيدا اولور ايدى. تاريخلر ده مشهور المقنع فتنه سيله محاربه لر ۷۶۷ سنه ده ابتدا اولنوب ۱۵ سنه قدر دوام ايتمش ايدى.

۹ نچى عصر ميلادى اخيرنده خلافت عباسيه زماننده ۴۸۷ سنه هجرى ده بخاراده سامانىلر حكومتى ابتدا اولدى . ۱۴۵ سنه امتداد ايتمش حكومتلى دورنده ماوراء النهر ترقى وقوت كسب ايتمش ايدى. فتنه لر منقطع اولدى. نظام ميدان طوتدى. سامانىلر دولتينك مؤسسى اسماعيل بن احمد زمانلرنك ۸۹۲-۹۰۷ ميلادى سنه لر امتدادنك بخارا الك بيوك قوتنه نائل اولدى. شمالك صحرا لاره، شرقا تان - شان طاغلارينه، جنوب ده فارس كورفزينه، غربا بغداده قدر ممتد ايدى. سامانىلر بخارايى مقرر سلطنت اتخاذا ايتدىلر. قوت، ثروت، علوم، معارف جهتلرنده بخارا اووقت همه بلاد اسلاميه فاؤى ايدى. فقيهلىك اهل حديثك مجتهدلىك منشائى، علوم اسلاميه معدنى ايدى.

اسماعيل سامانى صوگنك سامانىلر ك شوكتى اينميه باشلادى . مملكت ده يكي دن فتنه لر، داخلى محاربه لر ابتدا اولدى. عاقبت

۹۹۹ سنه ميلادى ده بخارايه توركستان دن كلمش توركلراستيلايتدى . سامانييلرڭ انكسارى اويغور توركلرينڭ بخارايه هچوميله ماوراء النهرده تماما آنارخيه ابتدا اولندى . تجارته نظامه اسايشه علومه ميال ايرانيلر ايله محاربه بي عادت ايدنمش توركلر آراسنده پيدىرى محاربه فتنه واقع اولور ايدى .

سامانييلرڭ انقراضى صوكنه او زمان ده اسلامك مالك شرفيه سنه ۱۱۳۳ اڭ بيوك دولت اولان ساچوقيلر ۱۰۰۴ سنه ميلاديه دن ۱۱۳۳ سنه يه قدر ماوراء النهرده اسما حاكم اولشلار ايسه ده فعلا حكومت همان اويغور توركلرينڭ النده قالدى . اويغور توركلرى مملكتهك ترقياتنه خدمت ايشمه ديلر . ماوراء النهرده علوم اسلاميه علوم عربيه آنلارڭ دورنه صغر درجه سنه تنزل ايتدى . ادبيات لرنه فارس لساني ، حكومت دائره لرنه تورك لساني استعمال اولنوب لغت عربيه اڭ صوڭ صفده قالدى .

ساچوقيلرڭ انقراضى مانغوللارڭ ظهورى ائناسنده ماوراء النهر خوارزم پادشاهلريله اويغور توركلرى آراسنده برماده محاربه اولوب يورور ايدى . شو ائناده عموم دول اسلاميه ده فساد اخلاق ، نفاق ، برى برينه دشمنلق ، فتنه ، اوز آرا محاربه چوغالمش ايدى . هر طرف ده شوكت اسلام اضمحلال حالنه قريپ كلدى . اهل اسلامى تاديب ايتمهك ايچون اسلام دولتلرينڭ عمومونه ناگاه من طرف الله ياچوج ماجوج ارسال اولندى . يعنى چنگيز بلييه سى ظاهر اولدى .

چنگيز دنيانك اڭ بيوك جهانگيرلورندن عالم ده اڭ مشهور فاتحلردن ايدى . ۱۱۵۵ سنه ميلاديه ائنالرنده مانغوليه ده دنيايه كلوب ، تموجين تسميه اولندى . پدىرى يسوغاي بهادر مانغوللار آراسنده نفوذ واقتدار صاحبي اولمش ايسه ده ۱۱۶۸ سنه ميلاديه ده

وفاتی سوکئنه مانغوللار یسوغایک خاتونینی بالالارینی ترک ایتمشلر شدت، ضرورت النده تربیه اولنمش بالا بر قدر زمان صوگ باشنه بر آز آدم طوپلامیه موفق اولوب ابتدا بر کوچک قبیله یه رئیس اولمش. صوگره دیگر قبیله رئیس لرینک بعضلریله اتفاق ایدوب، بعضلریله عماربه ایدوب طالعلک یاردمیله هر برینه غلبه ایتمشدر. سنه دن سنه یه تموجینه قوتی، دائرة حکومتی زیاده اولوب، عاقبت بتون مانغولیه خانلاری طرفندن خاقان عنوانلی پادشاه طانیلوب، ۱۲۰۶ سنه میلادی ده قره قروم ده تخت سلطنته جلوس ایتمش ایدی. بوندن صوگ تموجینه چنگیز لقبی ویرلشدر. اهل تاریخ عنندنه چنگیز کلمه سنک معناسی قطعاً معلوم دگل. بعضر ملک مظفر معناسنده در دیرلر.

شویله بتون مانغولیه ده پادشاه اولدقن صوگره، شواقوام بدویة وحشیه دن غایت کلیتلی عسکر تشکیل ایدوب چنگیز، جهانگیرلگه مباشرت ایتمش. اولاً شرقی ترکستانه بعد چین، قوریا دولت لرینه تماما غلبه ایدوب ۱۲۱۵ سنه لری ائناسنده په کین شهرینی آلمش. ۱۲۱۸ سنه لرنده چنگیز همه اوغلار یله برابر آلتی یوز بیگ دن زیاده عسکر سوق ایدوب اورتا آسیایه هجوم ایتمشدر. شو سفرنه چنگیز ۱۲۱۸ سنه لرنن آسیایه ۱۲۲۱ سنه لرنه قدر ماوراء النهری، خراسانی، عراق عجمی، آذربایجان، خوارزمی، افغانستانی، دشت قپچاغی، روسیانک قسم اعظمینی ضبط ایدوب، شومالک واسعه یی تماما تخریب ایتمشدر. ۱۲۲۰ سنه چنگیز بخارا شهرینی تماما آتسه طوتدی. احراق ایتدی. برنجی درجه معمور شهر وحشیلر النده بر خرابه لک صورتنه کلدی.

حسابسز بیگلر او یرتقچلارک النده قتل اولندی، قالانلارینی

قل صورتندە هر طرفه پرا كنده ايتدى . ايكنچى سنهده سمرقنده هجوم ايدوب يوز بيك دن زياده عسكرى وار او بيوك معمور شهرى اساسندن ياقدى .

جنت كېى اولان ماوراء النهر چنگيزك هجومى صوكنك تماما خراب اولدى . محصولاتى بركه سيله برنجى لك درجه سنك اولان يرلر باغلار يوق اولدى . اهل زراعت اهل صناعت تاماقتل اولندى ، شهرلر بر خرابه لك حالنه كلدى . او طرفلارده حيات اثرى قالمادى . او زمانك علومنه معارفنه مركز اولان بخارا سمرقند اولگى حالنه عودت ايدمهز بر درجه يه ايدى .

۱۲۲۴ سنهده چنگيز ممالك واسعه سنى تقسيم ايدوب ، مغولستانى اوغلى تولى خانه ، ماوراء النهرى تركستانى اوغلى چغتايه روسيا ايله سيبيريانى اوغلى جوجى خانه ويروب ، قره قروم تختيله جمله سى اوزرنده رياستى حكومتى اوغلى آقتايه ويرمىش ايدى . اوغللار بابالارينك طريقيه سلوك ايدوب ، هر طرفده توسيع فتوحات ايدهرك ، چين ، هندوستان ، اسلام ، روسيا دولتلىرى كېى اك بيوك دولتلىرى تماما نابود ايدوب دنياده مثلى كلمه مش فوق العاده بيوك بر دولت وجوده كتورمشلر . مملككتلىرى ياپون ديگزنندن دنه پر مجرا سنه ، مالاقا شبهه جزيره سندن سيبيريا منتهالرينه قدر تمتد ايدى . روى زمينك نصفى چنگيز دولتى ايدى .

چنگيز ظهورى عالم اسلاميت باشنه اك بيوك بليهلردن اولدى . آلتى يوز سنه امتدادنده اهل اسلامك غيرتلىرىله وجوده كلمش مدنيت ، قبل الاسلام اولان ملتلردن قالمش علوم معارف آثار عمران ، نيچه نيچه كىتابخانهلر مدرسهلر ، رصدخانهلر ، علمى اسلامك غير محصور تاليفات علميه لرى يالكز چنگيز دولتى القده خراب اولدى . چنگيز اهل اسلام ايچون تمام برقيامت اولدى .

خلاصه
برقيامت
اولدى

حدیثلرده خبرلرده وارد اولمش یاجوج ماجوج دهشتلری عینی
عیننه چنگیز دولتی النده اهل اسلام باشنه کلدی . بر قدر مدت
صوڭ چنگیزڭ اعفادی اسلامیتی قبول ایدوب قوت وسلطنت یگی دن
اهل اسلام النه عودت ایتمش اسهده ، چنگیزڭ ضربه سیله اولوم
حالده کلمش مدنیت اسلامیه بر دها باش کوتاره مه مشدر .
۲۰۰ سنه قدر دوام ایدن چنگیز دولتی دورنده ماوراء النهرده
همان همیشه فتنه اولا کلدی . اداره وحشی ایدی . قانون عدالت
یوق ایدی . عاقبت چنگیزلارڭ نجیم شوکتی افق غروبیه یاقینلاشدی .
چنگیزلارڭ خدمتند اطاعتنده اولان اویغور ترکلری اسکي حالدرینه
عودت ایتمیه غیرت قیلا باشلادیلار . تیمورلنڭ شو حقه غایت
بیوک خدمت قدرت کوستردی .

تیمورلنڭ چنگیزدن صوڭ ، عالمده اڭ بیوک فاتحلردن اڭ مشهور
جهانگیرلردندر ، ۱۳۳۶ سنه مارت ۱۱ده ماوراء النهرده شهر سبز
جوارنده کش قصبه سنده دنیایه کلمشدر . بر قاچ بطن واسطه سیله
چنگیز سلاسه سنه منتهی اولان تورککشمش بارولاس نامنده
مانغول قبیله سندن ایدی .

تیمورڭ یاش چاغنده چغتای دولتی انکساره یوز
طوتمش ایدی . طالعڭ یاردمیله زماننده اولان حاکم لرڭ ضعفندن
استفاده ایدوب ۱۴-نجی عصر میلادی نهاییه سنه غایت
بیوک بر دولت تورکیه تاسیس ایتمیه موفق اولمشدر . تیمورڭ
دولتی غوبی صحرالارندن مرمره دیڭزینه قدر ایرتش دن غانغ
نهرینه قدر منند ایدی . عصرنده وار بیوک دولتلرڭ هر
برینه غلبه ایندی . هندستانی تماما فتح ایندی . روسیانڭ
جنوب طرفلارینی خراب ایندی . بغداد شام کبی بلاد اسلامیهده
اهل اسلامی عموما قتل ایندی . ۸۰۴ سنه هجریهده سلطان بایزید

خانی همه عسکر یله برابر اسیر ایتدی. صوگره پایتختی اولان سمرقنده
عودت ایدوب، ایکی یوز بیگ دن زیاده عسکر طوپلاب چبن سفرینه
چیتدی. اثنای راهده سیحون کنارنده آترارده ۸۰۷ هجری تاریخده
۱۴۰۵ میلادی ده وفات ایتمش. جنازه سی سمرقنده نقل اولنمشدر.
تیمورلنگ فاتح لگیله تورکلره شرف و افتخار عد اولنمیه شایان
بر جهانگیر اولمش ایسهده، فتوحاتی اکثریا عالم اسلام ایچون
غایت بیوک بر مصیبت اولمشدر. تیمورک سینى ظلمیله قاچ
یوز بیگ اهل اسلامک قانی دریا کبی آقمش. بیوک دولت
اسلامیه لرک شوکتنه کلی انکسار پیدا اولمش.

تیمورلنگ، تاریخده ظالمک ایله نامی شهرت بولمش ایسهده،
غایت عاقل مدبر آدم ایدی. چنگیز کبی امی اولمایوب
کندوسی ده عالم ایدی. علوم تاریخیه بی زمانده اولان مؤرخلردن
زیاده بیلور ایدی. معارف پرور محب علما ایدی. مرکز سلطنتی
اولان سمرقندی صوگ درجه معمور بر حاله کتوردی. سمرقند
او وقت دنیا ده علوم معارف صنائع تجارت جهتلرنده برنجی شهر
اولدی. مدرسهر کتبخانه لر غایت بیوک بنالر ایله سمرقندی
تزیین ایتدی. چنگیز آتده تخریب اولنمش آثار مدنیتی احیا
ایتمیه سعی ایتدی.

تیمورلنگ دورنده یتشمش تفتازانی کبی اهل شروح و حواشی
تیمورک همتیله احیا اولنمش مدرسهری یگی بر حاله
قویدیلار: علوم شرعیة دینییه، معارف عقلیه حکمییه فنون ادبییه
بدلنده مدرسهرده شروح اوقومق حواشی مطالعه ایتمک عادت
اولدی. چنگیزک لندن آز ایسهده باذن الله نجات بولمش آثار
اسلامیه زاویه اهما لده ترك اولندی. بوندن صوگ کلمش علما
اسلام تفتازانی جرجانی کبی آدم لرک کتابلرینی شرح تحشییه

تدریس ایتیمیه حصر همت ایدوب، مدارس اسلامیه بی علوم
شرعیه دینیهدن فنون عقلیه حکمیهدن تماما محروم براقیدیلا.
مدرسه درسلی بیهوده حاشیهلره اسکی فلسفهلره محصور قالدی.
علمای اسلامک معارف بولنک خدمتلی آکلانماز متون، آکلانماز
شروح یازمق دن عبارت اولدی.

بامر الله شوبلیه ظلمت لیل کبی همه ممالک اسلامیه بی قابلا دی.
تورکیا مصر هندوستان عربستان ایران تورکستان مدرسهلرنه
اصول تدریس عموما اویله اولدی. علی الحصیص هندوستانده
شو بلیه فوق العاده رواج بولوب او طرفک عالملی حواشی
شروح یازوب عالم اسلامی جهلیات ایله طولو ایتدیله. شول
حال الی ما شاء الله ممتد اولوب، بزم روسیا مسلمانلاریده
قاچ یوز سنهلر او قارا کلق عالمنده تربیه اولنوب علوم
دینیهدن همه علوم عقلیه دن تمام تامانه محروم قالدیلر.

تیمورلنگ صوکنک تیمورک سلاله سی هندوستانده اوزون مدت
حکومت سورمش ایسه ده ما وراء النهرده تیمورک سلاله سی
او قدر اوزون مدت قالامش در. ۱۴۰۵ سنهدن ۱۵۰۰ سنه
قدر تیمور احفادلی آراسنک فتنه محاربه دوام ایتدی. بیوک
دولت اوافق قطعهلاره تقسیم اولدی. ۱۵۰۰ سنهده شیبان نام
بر آدم ریاستنک اوزبکلر ما وراء النهره صوکنه تماما خراسانه
استیلا ایتدیله.

تیمورلرک انقراضی، اوزبکلرک هجومی صوکنده عالم
سیاستنک ما وراء النهرک اهمیتنی قالدی. بیوک بر دولت اعتبار
اولنمقده اولان ما وراء النهر کوچک بر بخارا خانلقی درجه سنه
ایتدی. بونکله ما وراء النهرک استقلال دوری اولان قدیم
تاریخی نهایت بولوب، کوچک خانلق دوری اولان تاریخ

جدیدی ابتدا اولندی.

۱۵۱۰ سنه دن ۱۵۹۷ سنه میلادیه قدرمتد اولان شیبانیلر دورنده همده ۱۵۹۷ سنه دن ۱۷۳۷ سنه لره قدر دوام ایدن اشترخانیلر حکومتنده ماوراء النهرک تاریخی داخلی فتنه لردن داخلی عاربه لردن عبارت ایدی، بوندن صوگ بخارا خانلغی شمدی شو زمانده حکومت ایدن مانگیگ عائله سی اننه کچدی.

ماوراء النهر، کوچک خانلق درجه سنه تنزلیله، اهل سیاست نظرنده صاحبسز بر مملکت، یاخود چوبان سز قویون سورسی کبی اولدی. یاوروپا دولتلی آچ بوریلر کبی او برکت معدنی اولان مملکتی یوتمیه آغزلارینی تماما آچدیلار.

شوغر ضله روسیا حکومتی طرفندن احوال مملکتی اوگرنمک ایچون ماوراء النهره رسما قاچ دفعه هیئت سیاسییه هیئت علمیه کوندورلدی. او معمور مملکتی روسیایه قاپدرماق ایچون یاوروپا دولتلی طرفندن اهیانا خفی صورتده، اهیانا سیاح صورتنده پیدرپی جاسوسلر کوندورلور ایدی.

اورتا آسیاده ماوراء النهرده سیاحت ایدنلرک اگ مشهوری وهنگر علماسندن سیاح مشهور یهود آقصابق وامبری جنابلریدر. شو ذات السنه شرقیهده بیوک مهارت کسب ایدوب مصر، استانبول، شام، بغداد، طهران کبی مالک اسلامیهده مقدا سیاحت ایتمشدر.

بوندن اوتوز سنه مقدم آقصابق وامبری جنابلری بخارا سمرقندی زیارت و سیاحت ایدوب ماوراء النهر احوالندن عجیب غریب معلوماتی حاوی سیاحت کتابلری نشر ایتمشدر. شو سیاحت کتابلری باشلی کوزلی همه لسا نلره ترجمه اولنمش ایدی. (یالکوز تاتارچه سی یوق).

وامبری جنابلری، ماوراء النهرک مسلمانلریله مسلمان کبی
اختلاط ایتمک، همده ماوراء النهرک خفی جلی همه احوالنه واقف
اولق ایچون ابتدا استانبوله کیدوب، مسلمانم دیه دعوی صوکنده
عثمانلی تذکوهسی، درویشلک شهادتنامه استحصال ایدوب، بر
بیوک مسلمان درویشی صورتنده ۱۸۶۳ سنهده ماوراء النهره
یوللانمش ایدی.

تورکیا مأمورلرینک صوک درجه بیوک بر قباحتلرندندرکه پاره
قوتیله هربر دناعته، نهقدر بیوک ایسهده هر نوع خیانتنه ارتکاب
ایدرلره اسلام مملکتلرینه جاسوسلق صفتیله کیچک بر آدمه
بیلهرک درویشلک شیخلی شهادتنامهسی ویردکری کبی، احياناً
دینسز، اسمی نسبی مجهول، خائنلره کوز اوغریلارینه فلان
اوغلی فلان نامنه برتذکوه ویروب تزکیه ایدرلر.

اکثریا روسیاده بیوک جنایتلر صوکنده قانونک النندن قاچمیه
مجبور خائنلر استانبوله کیدوب، بش اون پاره قوتیله اوراده نفوس
تذکوهسی نصل ایسهده بولورلار. صوکره بویله خائنلر روسیایه
تکرار عودت ایدوب دیلتیچیلک بدلیچیلک صنعتیله اطراف گیزه رک
«بوراده مسلمانلاره اقامت حرام، هجرت واجبدر.» کبی سوزلر
ایله غایت چوق اهل اسلامی یرلرندن صولارندن جدا ایدوب،
خراب ایدرلر.

بویله خائنلرک مکارلرک اغفالیه فرگیز قارند اشلرمزدن قوریم
تاتارلارندن هجرت ایدنلر عاقبت خراب اولانلار غایت چوق
اولمشدر. شکرلر اولسون، شمدی تاتارلارمزده اویله غفلتلر
آزایوب، توش دن صوک ایسهده تاتارک باشنه عقلی کلدی.

یاوروپا دولتلری علی الخصوص انگلیز حکومتی ماوراء
النهری روسیایه ویرمه مک، هندوستان طریق اولان اورتا آسیایی

روسیا دولتته قابدرماقی ایچون نه قدر اجتهاد ایتمیش لر ایسه ده فائده اولمادی: عاقبت حکم خدای ایله اورتا آسیا کبی عالم سیلا ستده فوق العاده بر اهمیتی حائز ممالک معموره روسیا دولتته زحمتسز برلقمه اولدی. روسیا هندو ستانک تيمور قاپولارینه قدر عسکر سوق ایله بيلمک درجه سنه کلدی. دنیا خزینه سی اولان هندوستانی بر کون اولور آلورم خیالی روسیا حکومتنه قوتلندی. بن بویله فکرلره طالبوب، احيانا اطرافى منزللری سیرايدر ایدم. واپور حرکتنه دوام ایدوب، اینه چک منزلز اولان قالاچ نام بریستانه یاقینلاشمق ده ایدی.

II

ایکی کون یولچیلیق ده دوام ایدوب، دون نهریله سفرمز تمام اولدی. واپور قالاچ بریستانه کلوب طوقتادی. کیچیی قالاچ ده استراحت ایتدم.

قالاچ دون نهرینک صول طرفنده کوچک بر خوتور ایسه ده، اهمیتی جهندن دون بوینده اک مهم بریستاندر. وولغا نهریله نقل اولنور ماللارک بولکرک همه سی قالاچ واسطه سیله طیش دیگزلره دیگر ادرون لاره کوندورولور. سنوی اوچ ملیون پوط قدر یالکز آشلق، قالاچ واسطه سیله بر طرفدن بر طرفه نقل اولنور ایمش. وولغای دون نهری ازاق دیگزی واسطه سیله قارا دیگزه قوشمق املی اسکى دن بیرو اهل سیاست فکرنه وار ایدی: ۱۶ نچی عصر میلادی ده سلطان سلیم ثانی حضرتلری، سفائن حربیه لرینی قاسپی

کُزینه نقل ایدوب و ولغا طرفنده اولان استرخان طرفنه، ترکمنلره، قاسپی دیگزیننگ او طرفنه اولان بیرلره استیلا ایتمک فکریله، وولغای دون نهریله قوشمق ایچون بیوک صورتده شباشرت ایتمش ایدی. سیاسی مانعلر سببیه اش تمام اولامادی. پتر وه لیکی حضرتلری، ازاق دیگزینه استیلا سوکونده، دون نهریله وولغای قنال واسطه سیله وصل ایتمک املنه مینی، سلطان سلیم ثانی حضرتلریننگ قنالی قریبنه بر حملدن اش باشلاب بش سنه قدر اش دوام ایتدیرمش ایسه ده، ۱۷۰۱ سنه ده شوه دلار مهاره سی ابتدا اولمق سببندن اش منقطع اولمش. تمام اولاماش .

قامیشنقه نهری یاردمیه دون ایله وولغای وصل ایتمک ممکن اولماغاچ ، پتر وه لیکی حضرتلری دون ایله وولغای ایوانوسکی کول هم شاط نهری یاردمیه وصل ایتمک صددینه کلمش ایدی . لکن ۱۷۰۷ سنه ده پروت معاهده سنه بناغ ازاق دیگری دولت علیه تصرفنه اعاده قیلندی . بونگله او اش دها نتیجه سز قالدی . یوز سنه سوگره او اش یگیدن ابتدا ایتملر ایسه ده ، فینانس جهتنندن او اش تکرار منقطع اولدی . ۱۸۳۹ سنه ده ایوانوسکی قنال تماما تعطیل قیلندی .

بیوک مشقتلر سوکونده دون ایله وولغای قنال واسطه سیله وصل ایتمک ممکن اولماغاچ ، ۱۸۶۲ سنه ده دون ایله وولغای، قالاچ دن صاریچنه قدر ۷۳ چاقرم طول ده عمتد ، تیموریول واسطه سیله وصل ایتدیلر .

ایول ۱۴ ده قالاچ واقزالنده پویزده بنوب ، ایکی اوچ ساعت مدت سوگره سالما صاریچنه یتم . شهرده بنم ایچون شایان تماشا بر شی یوق ایدی، طوقتامدم . طوغری پارا خود پریستانلارینه آرابا یاللام . کلوب وولغای کوردم .

وولغا اهمىتى فائدهسى جەتپىلە يۈزۈندە، بىيوكىگى جەتپىلە
ياوروپادە اڭ برىنجى انھاردندىر. ۳۴۵۰ چاقىرم امتداددندە اڭ
بىيوك طوقىز ولايت دن مرور ايدوب يولرىنى صوغارور. وولغاىە
اوپپوزە قىرىب بىيوك كوچك چاپلىر، يعنى اطرافى دن كلىمش نهرلىر،
دوگىلور. شو سىبلە وولغا حوضەسنە ۳۳ ولايت ۳۷ مىليون قدر
نفوس حساب قىلىنوب، شو ولايتلارڭ يىرلىرىدە حاصل اولان
اشلىق بىر كەسىلە تمام روسىا دولتى تىرىبە اولنور. شو قدر
فوق الغايە بىر كەسى علاوہ سنە وولغا روسىادە غايە بىيوك تىجارەتڭ دە
واسطە سىلىر.

وولغا امتداددندە طوقىز بىيوك ولايت شىرلىرى؛ اوتوز كوچك
شىرلىرى؛ بىك قدر قىرىە واردىر. ۱۶ مىليون قدر نفوس.
«صامولوت» شىركىتى نىڭ لىرىنتوف نام واپورىنە بنوب، وولغا
نهرىلە استىرخانە متوجە اولدىق. شو واپور روسلارڭ مشهور شاعىرى
لىرىنتوفى جنابلىرىنىڭ شىرەت فائىقىسى نامى حىرمتنە «مىخائىل لىرىنتوف»
نامىلە تىسمىە اولنىشىر.

مدىنىت تارىخىنە نظر ايدىرايسەك روسىايى غايە صوڭ سطرلار دە
كورپوروز: روسىادە اجنپى بىر آدمىڭ ھىمتىلە پىترىبورغ دە
۱۸۱۵ سنەدە ايلك دفعە بخارى بىر پاراخود باصالمش ايسەدە،
پاراخود اشلرى روسىادە يالگىز. ۱۸۴۳ سنە ابىدالوندىگنە جانلىنە
اشلامشىر. شو سنەدە اڭ برىنجى شىركەت اولارق «وولغادە پاراخود
شىركىتى» نامندە بىر شىركەت تاسىس اولنىشى ايدى. صوڭرە ۱۸۴۹
سنەدە «مىركورى» شىركىتى؛ ۱۸۵۳ سنەدە «صامولوت» شىركىتى تاسىس
اولندى. ۱۸۵۸ سنەدە وولغادە بىتمش قدر پاراخود شىركەت ايتىمىە
باشلامش ايدى.

۱۸۷۰ سنەلرە قدر وولغادە پاراخودلار غايە اوفاق ايدىلىر.

یالکز ۱۸۷۲ سنهده آمریکا شرکتی طرفندن بر بیوک و ابور
یاصالوب، ۱۸۷۳ سنهده دها دورت بیوک و ابور یاوالدی .
صاملوت شرکتی شو زمانده و ابورلارینک عددی، حرکتلرینک
سرعتی اعتباریله اڭ برنجی شرکتدر . ۴۰ دن زیاده و ابوری
وار؛ ساعتده آشغی به ۲۲ چاقوم حرکت ایدیورلر .

پاراخودمزک ۱ نجی درجهسی غایت واسع اییدی؛ تکلفلی
زینتلی فرش اولنمش اییدی. شو ساعت صباح طوقز راده لری
اییدی. چای ایچهک اولدم . یولچیلارک فرماننه منتظر اولوب
آیاق اوزرنده طورور خادمه به بکا چای ویرکز دیم . بنم
قربده محل آلمش یولچی روس بکا خطابا:

—راضی اولورسه کز موسیو ایکیمز برابر چای ایچلم دیدی .
روسک سوزینه جواب اولارق خادمه به «ایکی برسونلک چای
ویرکز» دیدم، روسک چایده شرکتنه رضامی بیلدردم .

شو روس اقصای مراتب عمره کلمش، یاشی تخمینا یتمشلره
یتمش، قارتلک آثاری وجودنده، اختیارلق نوری یوزنه باشنده
ظاهر اولمش، وقار مهابت صاحبی بر آدم اییدی. چای سفره سنه
خیلی محبت مصاحبه ایدوب، طانشیق بیلشدک .

شو روس قازان ولایتندن ولادیمیر وولغین نامنده برپومشچیک
اییدی، قازان دن استرخانه کیدردی .

دولغین — کسب و صناعتگر نه در؟ نره دن نره به کیدرسز افندم؟
بن — روستوف دونده امامم . ماوراءالنهری، بخارایی، سمرقندی
زیارت قصدیله کیدرم .

بویله بر سیاحتنه رغبتدم دن وولغین جنابلری خوشنود اولوب ،
— اویله ایسه، افندم، بن سزله بر رساله هدیه قیلایم . سزه، تورست
آدمه فائدهلی اولور . دیه رک تاتارینونی نام بر روسک

« بخاراده یدی آیلقی اسارت » نامنده اولان سیاحت نامه سیننی بگا
تقدیم ایتدی .

بنده تمام ممنونیتله رساله بی قبول ایدوب، وولغین جنابلرینک
ید علیالرینی مصافحه ایدهرک صوڤک درجه سرورمی تشکراتمی
بیان ایتدم .

بر قدر سکوتدن صوڤک وولغین جنابلری بگا خطاباً :

— عفو ایدیگز موسیو، قزانلی موسز ؟

— خیر، ایتدم! پنزه ولایتندن چمبارلی یم .

— قزانده بولندیگکز وارمی ؟

— دورت بش سنه قزانده مدرسهده اقامت ایدوب، علوم دینیة
عربیة تحصیلنده بولنمش ایتدم .

— بن بتون عمرمی قزانده وقربنک کچوردم: قزان ولایتی مسلمانلرینی
پک یاخشی بیلورم، عفو بیورک، کوڤلکزه آخر کلمه سون، قزان
مسلمانلری صوڤک درجه نادان خلقدیر . انسانیتی، انسانیت وظیفه لرینی
بیلمزله . ادب دن انصافی دن غایت اوزاق کتمش مغرور متکبر
برملتدر .

شو سوزلریله وولغین جنابلری قزانلی قارندشلمرزه اطالہ

لسان قیلیمیه باشلادی .

— قزان مسلمانلرینک کوڤلکده محبت دنیا حاکمدر . دنیا مالنه
غایت حریص اولورلار . سودالری دائما حیله ایله تجارتلری
همان خیانت ایله اولور . معارف صنائع ایله اش قیلمازلار؛ غایت
دنی طبیعت اولوب، صوڤک درجه حاسد اولورلار . الیله سکا ضرر
ایدمز ایسه ، لابد لسانیله سنک عیبلرکدن بحث ایدر . مغرور
متکبر بر ملتدر دیمش ایتدم: لباسده شکلده کندوسی کبی
دگل آدمی دائما تحقیر ایدر . سوزده خطابده دائما نزاکت سز
قبا بر لسان قوللانور .

وولغین حنابلری، دین قارندشلمز حقنه اولش شو سوز لرندن،
حیا ابدوب قیزاردیغمی کوره رك سوزینه ینگل مفهوم ویروب:
— «بنده یه تفویض تسلیم لازم واجب اولدیغی کبی، سعی واجتهاد
ایتمك ده مخلنده لازمدر. ترك محض بطالت در عجزدر. اقتضای
حکمت شودر که تاتار هیچ برنده افراط تفریط ایتمه یوب، سعی
تسلیمدن هر بیرله عمل ایتمسون. لکن دیانت اسلامیه کز اقتضاستجه
صداقت وحقانیت یولنده حرکت ایتمك شرطدر. معلومدر
انسانلرک هر بری، دینلری عادتلری لباسلری نه قدر مختلف اولور
ایسه ده، قارندشدر. انسانلک، کیم اولور ایسه ده، حرمتی واردر.
بویله اولور ایسه، تاتارک انسانلغی کامل، دینی دنیاسی واسع معمور
اولاچقدر. سزک تاتارلار...»

— ولادیمیر ایوانوویچ حضرتلری، روسلارک هم بزم تاتارلارک بر
مقاللری وار: «جماعت سقطسز اولماز» دیرلر، سزک کوستردیگکز
شو آیانچ حال بزده عمومی دگلدر. بزم آرامزده اولدیغی کبی روسلار
ایچنده کذلک انسانیت دن حقانیت دن اوزاق کتمش آدملر
چوقدر. دیدم. تاتارلارمز حقنه روسک فکری نظری عمومی ایسه خطا
اولاجغینی بیان ایتمدم.

— ملا افندی، عفو بیورک، قاچ یاش ده سز؟

— بکرمی اوچ یاشمده یم.

— جنابکزه خدای خیرلی اوزون عمر ویرسون. بنم عمرک انجامی
قریب یاشم یتمش ایسکیدر. علم واحوال دنیایی، انسانلرک
حقیقتلربنی سزدن زیاده هم طوغری بیلورم. تاتارلار ایله چوق
اختلاط ایندم. شو قومی غایت یاغشی آکلادم. آنلار ایله تجارت دن
معدا بر اشمده اولدی. اشته بن شمدی شو ساعت سزه او واقعه یی
بیان، حکایه ایدرم. تاتارلار حقنه بنم فکرم سوزلرم حق اولدیغنه
سزده قناعت ایدرسز.

بوندن صوڭ وولغين جنابلرى باشنه كلن سرگذشتى احوالاتى بيان ايتميه مباشرت ايتدى.

— جنابكزه بيلدرمش ايدم. قزان اويزدى صو باش نامنده بر قاتار قريهسى قربنده بنم برخيلى ير، اورمان، حيوانات، بنالرى شامل ملكم وار. كوڭ پادشاهلغى ويرلسون، آتامدن قالمش ميراثدر. صبيلىگى اوراده كچوردم، اونيوهرسيتت درسلىرىنى اتمام ايدوب دنى دنيايه چقىدىغىلدىن شو كونه قدر ا كثر عمرى صو باش قربنده كچوردم.

بوندىن يكرمى بش سنه مقدم، شو كون كىبى خاطرمددهدر، ۱۸۶۹ سنه ايولك آخر كونلرى ايدى، آرابا ايله قزان دن شو محله قايتوب كلور ايدم. تون ساعت ۱۲ ده صو باش قريه سنه يتدك. قريه پك بوش، غايت ساكن برحاله ايدى. بنم اقامت گاهم اولان محل شو قريه نهرينك جنوب طرفند اون اون بش دقيقه لىق مسافه ده ايدى. قريه يه كوردك، مسجد جامعى كچدك. شو جامهك امامى ملا سيف الله حضرتلرينك خانه سنه ياقين كلدك. امامك خانه سى قربنده ايلى آدم كوردم. حركتلىرىدىن براز شهبه لندم. اشك اصلينى آڭلامق ايچون آرابامى طوقناتدم. بيلمهم نصل، او ايلى آدم بنى، بنم آرابامى كورمديلىر. پك از بر وقت ده، ياريم دقيقه ايچنده كوزمز اوڭنده امام خانه سنك باشنه آتش طوتاشدى. او ايلى آدم يانغين طرفندىن بزم طرفمه تيز تيز قاچميه باشلاديلار. خدمتچى رفيقم ايله آرابادىن ايندك. شو ظالملىرك اوستنه هجوم ايدوب برينى المزه آلا بيلدك. اللرىنى آياقلارىنى باغلاب، حريفى يراوزرنك براقوب، اويقوده اولان بيچاره لرى اويغاتمق قصديله خانه قاپوسنه كلدك. ملا افندى، قضاي ريسانيدىن خلاص اولمق ممكنميدىر؟ طيش طرفدىن قاپولارى پنجره لرى باغلانمش كوردك! قاپولارى پنجره لرى قيرميه

صو باش قريه سينيڭ اويى يانوروا تا يىغ و ده سمي يى

وقت قالمادی. ایکی دقیقه امتدادنده امامك آغاچ خانه سی تاماما آتش ایچنده قالدی. آتش ایچنده قالمش امام افندی، خاتونی، اوچ صبی بالالاری قلیبرطایانماز درجه ده آجی آجی آغلابوب باغیروب خانه ایله برابر یاندیلار! بیلمه نصل بر قوتله او وقت بن او یله بر دهشتی کوز ایله کورمیه تحمل ایندم. بر ساعتدن زیاده کچه مشدر، شویانغین ده ایکی مسجد طوقسان بش خانه، حیوانلر ماللار، نه قدر آدم تلف اولدی. قریه اهالیسی ایکمکسز خانه سز قالوب، کوزلرندن قان یاش آقار حالدده ساٹاچیلک یولنه دوشدیلمر.

شو قدر جماعتی مسکینلک، بیچاره لقی حالنه دوشورمش ظالم لمرک بری بزم الله ایدی. ایکنچی سی ده المزه کچدی. بونلار شو قریه تاتارلارندن کمال و حمزه ناملورنده ایکی آدم اولوب، اماملرینه عداوت مخالفت ایدن یزیدلر ایدیلمر. حقیقی جزالری قیامت کوننده اولور. بونلاری یکر میشر سنه لک کورک جزاسنه صود حکم ایندی. یانغین ایچنده بالالاریله خاتونیلر برابر یانمش امام، بن بیلور ایدم، صالح بر بی گناه آدم ایدی. عناد وانکار دوستلری اولان شو ملعون جاهل لره، علمایه عداوت دشمنلق ایتمک امرنده بر طرف ده اولان کفو جهالت دیگر طرف ده اولان علم معرفت سبب اولا بیلور ایسه ده، او ملعونلرک مظلوم اماملرینه دشمنلق لاری ایچون دها بر سبب وار ایدی: او ملعونلرک بری گیزلو صورتده کندو خانه سنده صو باش مسلمانلرینه آراقی ساتار ایمش. مسجدده وعظ ایدر ایکن امام شو اشک حرام مخالف شرع شریف اولدیغینی جماعته بیلمر مش، کندوسنه بالذات سویلر ایمش. براق او اشی گناهدر، ضرر در دیر ایمش. لکن او ملعون انصافه کلمه مش. عاقبت امام افندی، کتاب سوزیله شریعت طریقیله موافق مقصود او اشک چاره سینی بولمقدن عاجز قالوب: «سوزدن یوزک قیزاروب انصافه کلمز ایسه ک، قانچیدن آرقا ک قیزارسون ده انصافه کل، دیدرک او ملعونک میخانه سندن شکایت.

ایدوب، لازم محکمه‌یی او حالدن آگاه ایتمش. مسجد قوه‌شولغنده
آچیلمش میخانه‌یی شو طریقله قاپاتمش. صو باش مسلمانلرینک
اکثری شو حالدن ناراضی اولوب، امام افندی‌یه عداوت کوزیله
باقیمه باشلامشلا.

ایکنچی ظالم ملعونک امامه دشمانلغنه، ظلمنه سبب : بنم ملکده
خسته‌لنوب بر آت میته اولش ایدی. شو میته‌یی بیلوشم اولان
همزه‌یه باغشلاب همانا ویردم. میته‌نک تیری‌سنه قناعت قیلمای،
سیمیزلگیینی کوروب، کندوم بوغازلادم دیهرک صو باش مسلمانلرینه
شو میته‌یی صاتوب بیدرمش، شو حالدن خبردار اولدم؛ مرحوم
امامه سویله‌دم. امام افندی وعظ ایدر ایکن جماعتی شو حالدن
خبردار ایتمش. باقک ملا افندی، حقلغی طلب یولنه امام افندی
ظالم‌لرک‌النده نصل قربان اولدی ؟ !

ولغین جنابلری شو سوزلری سویلر ایکن واپورمز منزللرک برنده
طوقتامیه باشلادی. شو منزلده: «برقدراشم وار ملا افندی، دیهرک
ولغین جنابلری مجلسی قطع ایتمیه رخصت طلب ایدوب، کانتورایه
یوللاندی. بش دقیقه کچر کچمز ولغین جنابلری عودت ایدوب
اولگی محله جلوس ایهرک بکا خطابا:

— شولای ملا افندی! دیهرک سوزه مباشرت ایتمدی .

— سرک تاتارلار اتفاق‌سز، حاسد بر قومدر. ائک اولوغ دشمنلری
اوزلرینک دین باشی استاذلری اولان عالمر اماملردر. شو کونده
شو درجه فلا کنلرینه او قدر نادانلقلارینه سبب اماملرینه اهل
علملرینه عداوتلریدر .

— ولادیمیر ایوانوویچ، مثال اولمق اوزره کوستردیگنر ایکی
آدمدر. کاهمز او حالده دئلمز. بزمده

— صبر قیلنر ملا افندی، حکایتمی تماما نقل ایده‌مدم. بش دقیقه
وقتکزی بخش ایدرسه‌نر نقلمی تمام ایدرم .

— بیورگز ولادیبیر ایوانوویچ ،

— صوباش قریه‌سی مرحوم امامک آتش ایچنده یانمش بالالارینه
معدا دها بر بش یاشنده عبدالله نامنده بر اوغلی ، هم کمالنه
کلوب قوجه‌یه وارمش بر قزی وار ایدی . مرحومک او قزی
زوجه‌یه برابر قزانده اقامت ایدر ایدی . یانغین دن بر هفته مقدم
شو خاتون آتاسی خانه‌سنه مهمان اولارق صوباشه کلمش ایدی .
یانغین دن ایکی کون اقدم قزانه عودت ایدر ایکن ذکر ی سبقت ایدن
قارندش عبدالله‌یه ده برابرنده قزانه آلوب کتمش ایدی . جناب
حقک قلمیله از لده یازلمش اجلاک و قتی حلول ایتمه دیکندن او طفل
معصوم غریب بر تصادفله یانغین دن محفوظ قالمش ایدی . صوباشک
یانغین خبری اطرافه طارالوب قزانه قدر واصل اولدی . ذکر ی
سبقت ایدن خاتون ، برادری عبدالله‌یه بیوک خوف ودهشت ایچنده
صوباشه کلدیلمر . او بیوک دهشتی خاتونک ضعیفی وجودی تحمل
ایده‌مدی . مسکین بیچاره خاتون نیچه کونلر کوز یاشلری دوگوب
عاقبت خسته‌لندی اسیر فراش اولدی . بنم ملک یاقیننده لاپاتین
نام روس قریه‌سنده شفا خانه‌یه قویدق . عاقبت بر قاچ کون
سوکره شو خاتون ترک دنیا قیلدی . برادری عبد الله صوباش
دیلمیچیلری آراسنده یاب یالکز قالدی . یتیم چاره‌سز مسکینلک‌ده
قالمش عبداللهک شو آیانچ حالنه مرحمت نظریله باقوب یاردم ایتمگی
قصد ایدن تاتار صوباش قریه‌سنده ده اطراف‌ده ده بولنمادی . خدای
رحمت ایتمسون ، یانغین ده تلف اولمش امام بنم آشنام ایدی ، اوغلانی کندو
حمایه‌مه آلدیم . بر آی مدت خانم‌ده تربیه ایتمدم . خانم‌ده بالالارم آراسنده
عبدالله‌یه تربیه ایتمک احتمال مسلمانیلغه خلاف اولور گمانیله ، بن‌ده
او بالایی ، بنم خدمتم‌ده آیری بر خانم‌ده اورمان ساتچیلغنده اولان
عبدالحاق بابایه تسلیم ایتمدم . شو اوغلان مسلمان بالالاریله برابر
تربیه قیلنسون ، باش ایکن اسلام دیننه اعتقادینه مسلمانلارک

عادتته اوگره نسون ، بنم تربيه م عاقبت او اوغلانسه ضرر اولماسون
 ديدم . عبدالله ك تربيه سي ، يمك ايچمگي جمله بنم مصرف من ايدي .
 اوغلانك تربيه سي ايچون آيروچه حق اولارق عبدالحالق بابايه
 پاره وپرور ايدم . شو طريقه بيچاره بالاي اون ايكي باشينه قدر
 كندو مصارفله مسلمان خانه سنده تربيه ايتدم . عبدالله اون ايكي
 ياشنه كلدي . عبدالحالق بابانك بيوك اوغلي نصرالله او وقت اون
 بش ياشنه كلمش ايدي . اسكيچه كفه مصارف بنم كيسه من اولارق
 نصرالله ايله عبدالله ي علوم دينيه تحصيلي ايچون قزان مدرسه لرينه
 يوللادق . سماعا بيلور ايدم : قزان مدرسه لرنده ترتيب نظام يوق
 ايدي . مدرسه طلبه لره ادب اخلاق ويره ميور ايمش . شاگردلر
 مدرسه ده ادب اخلاق اوگرنمك دن زياده ، سفاهت رذالتي
 اوگره نورلر ايمش . بن ، ملا افندي ، قزان مدرسه لريني كيدوب
 كورمه مشم . لکن قزان مدرسه لرناك ، قريه مدرسه لرناك تحصيل ايتمش
 طلبه لرده اماملرده خلاف ادب ، خلاف انسانيت شيلري قبالغي
 نزاكتسزاگي چوق كورور ايدم . احيانا قصدا بن طلبه لرايله
 اماملرايله قونوشور ايدم ، ملا افندي ، هيچ برينك علمندن عقلندن
 ادبندن ممنون اولمادم . بن چوق دگل ايسه ده اسلاميت حقنه ياوروبا
 اديبلرينك آثاريني مطالعه ايتمشم . فقط كورديگم طلبه لرك اماملرك
 هيچ برنده اسلاميتك تعاليم عاليه لرينه مناسب بر شي كورمه دم .
 باشقه بر چاره يوق ايدي . او ايكي اوغلان ده قزان مدرسه لرينه
 كوندوردك .

بيلمه م نصل بر فيض ايله شو ايكي اوغلان غايت خوش
 خلق ادب ناموس صاحبلري اولديلار . عبدالله ك ياشي يكمي ي
 كچدي . عمومي بورجمز اولان عسكرلك ياشنه كلدي . عسكر
 خدمته قارالاق كوندن بش آلطي آي مقدم عبدالله ايله
 ايكي مز باغچه مزده چاي ايچر ايكن ، شو خدمت عسكريه

طوغرى سنده عبدالله يه بر قاچ سوز ديه جك اولدم. بوكتامهيد اولمق اوزره آتا آناسنك همه قارندشلىرىنك باشنه كلمش قضاي، ظالم ملعونلر ك الندن نه صورتله تلى اولدقلىرىنى، عاقبت كندوسنك نه آيانج حالده يتيم قالدېغنى تاما مفصل صورتده عرض ايتدم. عبدالله آتا آناسنك قارندشلىرىنك احوالنه عا ئد بو قدر تفصيلاتى هيچ كيم دن ايشتمه مش ايدى. مرحوم مظلوم پدرلىرىنك قارندشلىرىنك حالنه نظر قيلول، كندوسنك ده شو دنى دن ياده ياب يال كز اولدېغنى بر آز فكر ايدوب طاقت سز اولارق: «آه آتام! آه آنام! اوزكز، بنم حق ده مرحمتلى طاتلى سوزكز، مهربانلى شفقلى قلبكز نره ده؟! نه يرده سز؟!» كې سوزلر ايله آجى آجى آغلاميه باشلادى. ياريم ساعت قدر قان ياشله آغلادى. بعض سوزلرله تسليه ايتدم. حالنه بر قدر يكل لك كلى. بن ده عبدالله يه خطابا ملا عبدالله ديو سوزه مباشرت ايتدم: گرچه آتا آتالق مرحمتلىرىنى سزه كوسترمكن عاجز اولمش ايسه م ده آتا آنا كې سزى شو كونه قدر تربيه ايتدم. آچلقدن يالانغاچلقدن كشى قاپوسندن سزى صاقلادم. مولاي متعال توفيق هدايتكزى دائم ايتسون. شو قىلدېغم تربيه مقابلنه دگل، طوغرىلق حرمتنه بر امر مهم حقنده سزه ديه جك سوزم وار ديدم: «بيوركز ايتدم، ندر او؟» ديو عبدالله كوزلىرىنى عاجز كوزلر مه ديكدى. بر قدر مدت فكر ايدوب سكوت صو كنده - ملا بو سنه سزك خدمت عسكريه يه قارالاق سنه كزدر. ديه جك سوزم رجام شودر كه ياشلر ك بعضلى خدمت عسكريه دن خلاص اولمق امليله آچلق رياضت ايدرلر، يا خود الليرينه كوز قولاقلىرىنه بر شى قىلورلار. ذمه كزده او قدر بيوك حقم اولماسه ده حضور كزده شو رجام برنچى واك اخير رجادر: زنه ار عسكريت دن خلاص اولمق فكريله رياضت ايدوب يا خود ديگر بر طريقه وجودكزه اعضالار كزه بيوك

ضرر کنورمه گز ديلم؛ رجامی سوزمن عبدالله افندی یه بیللردم. عبدالله شو سوزلرمدن متحیر قالدی. شو کیفیتله بر قدر سکوت دن صوڭ تبسم ایدوب ولادیمیر ایوانوویچ دیو سوزه شروع ایندی. «ولادیمیر ایوانوویچ، طوغری، دیدیکگز کبی، تاتار روس، یهودلرک بعضلری عسکریت دن قاچمق ایچون خیانت حیلله طریقلاریله وجودلرینه اعضالارینه بیوک بیوک ضررلار کنورورلر. لکن شو حاللر، بیلورم، وطن دولت عندنده خیانتدر. شرع شریفمه، حقوق انسانیتنه بتون بتون خلافدر. وطن دولت ضررینه اولان خیانتلر بزم شریعت نظرده اڭ بیوک قباحتر. اهل ایمان اهل انصاف شو اعتقادده در. بنمده اعتقادم نظرمشودر. بنم حقه، ولادیمیر ایوانوویچ، بونک خلافتی اعتقاد ایدر ایسه گز، عفو ایدیکز، خطادر. عسکریت دن قاچمق فکری باشمه کلمه مش هیچ کلمه جکدر. بز شو روسیای وطن حساب ایدرز. بز روسیاده راحت راحت عدالت سایه سنده عمر ایتمکده بز. بزه ظلم یوق ایکن، نصل خیانت ایده یک. روسیا بزم آتالق وطنمزدر، وطنه صداقت بزم اڭ بیوک بورجمزدر. دیدی عبدالله. شو مجلسدن صوڭ، عبدالله حقنده محبتم، حسن ظنم برقات دها زیاده اولدی. خدمت عسکریه یه قارالاچق کون بندی. محکمه یه کلدک. شورایه کلمش تاتار، روس یاشلرینک بعضلرینک کوزی بعضلرینک آغزی اوبرلرینک الی یا ایاغی ضررلارنمش کوردک. محکمه اطرافی تماما بر خسته خانه یه اوخشامش ایدی. خدایک حکمنه قارشو بر چاره بولامادیلار. خسته یا ضعیف اولمش لارک اکثری خدمت عسکریه یه آلدیلار. طوغریلق توکل حقانیت رحمتیله بزم عبدالله یه نوبت یتمه دی، طوغریلق ایله عسکریت دن خلاص اولدی. شو طریقه ولغین جنابلری شو عجیب حکایتی تمام ایندی. صوڭره بگا خطابا:

— ملا افندی اولنمیش سزمو؟ خاتونکیز وارمی؟ دیدی. خاتون قزلارمزدن بی نهاییه بردهشت ده اولدیغیمی کوسترمک بیلدرمک ایچون: — خیر خاتونم یوق. حرم دیدم.

— عفو بیورکیز ملا افندی، سزک تاتار قزلارکیزده تربیه معرفت اثری هیچ بولنماز. اخلاقلاری طبیعتلری لسانلری غایت قبادر. شویله بیوک بر مسئله ده سزک غفلتکیز غایت آیانچ بر حالدر غایت بیوک بر قباحندر. سوزیله ولغین جنابلری خاتون قزلارمه طوقنمیه باشلادی.

— قران استرخان قاسموف کی شهرلر، دقت تفکر ایله نظر قیلکیز، سزک خانقلارکیزک پایتختلری ایدی، شو شهرلر ده بیله، خاتون قزلاری وحشیلک دن بدویت دن چیقارمق ایچون، بر قدر ابتدائی تربیه ویرمک ایچون، قزلاره مخصوص مکتب بولنمایور. شو مسئله خاطر مه کلور ایکن تاتارلاردن تعجب ایدرم. دینلرینک او امریله عمل ایتمه یورلر نه ایسه...، لکن دیگر ملتلردن نصل اوتانمایورلار دیرم. بن ملا افندی، سزک تاتارلار ایله اختلاط ایتمشم. گاهها اولوردی، مجلسلرینه کیدر. ایدم. عادتلرینی تماشا ایدر ایدم. نه قدر غریب عجیب بر قومدر: غیبت ساتارلار. هر بر ملتک عیبلرینی تفتیش ایدرلر. همه ملتلری سفلییه قویوب، کندولری علیایه چیقارلار. مجلسلری حیوان کبی بیمک دن بری بریله طالاشمق دن عبارت اولور.

شو اختیار روسک شویله سوزلری بکا تأثیر ایتمدی؛ اوتانمیه باشلادم. ولغین جنابلریله بولداشلمغه پشیمان اولدم.

— رلادیمیر ایوانوویچ، عفو بیورکیز، خاتون قزلارمک احوالنه آشنا دگل سز. خاتونلارمک قزلارمک پرده لری وار؛ آنلاری کورمه مش سز. قزلارمز!... خیر خیر، قزلارمک حاللرینی ذکر دن بیاندن کف لسان قیلاقی دیدم.

خادمه بی چاقروب ، هر باقیشده انسانه مسرت فرح بخش
ایدر مسلمه قزلارمزك صحت عافیت ترقیلری حرمتنه مائده بی
حاضرله گز بیوردم.

— «الحق مر» ملا افندی ، قزلارگزك اخلاقلارینی طبیعتلرینی
تربیه ایتمك سزله ارلره بوروچدر. پك یاخشی ، قزلارگز
اوزگزك حکمگزه ترك ایده یك دیو ولغین جنابلری تبسم ایدوب ،
قطع اولنمش سرگذشتی بیانیه مباشرت ایندی.

— عسکرلك خدمتندن خلاص سوکنده عبدالله ایله صوباشه قایتدیق .
شادلق سفروسی وسطنده عبداللهدن شمدی نه فکرده اولوب نه
قیلاجق اولدیغیمی سوال ایتمگی قصد ایتمدم . ملا عبدالله شمدی
سزه خاتون آلمق اولنمك لازم اولور دیدم . ولادیمیر ایوانوویچ
سزگله حسابلاری تمام قیلایم ؛ سوگوره اولنورم . دیدی . بنمله نصل
حسابگز وار ؟ نصل حساب تمام قیلاجق سز ؟ دیدم . سز بنی بوکونه
قدر تربیه ایتمیه نه قدر آنچه صرف قیلدیگن ؟ دیدی . عبداللهك
شو سوالندن فکری حسابی نه در آکلادم . سزه او حساب نیچون
لازمدر ؟ دیدم . عبدالله « شو کونه قدر بنم تربیه مه نه قدر صرف
ایتمش ایسه گز تماما حساب قیلگن . بن بر تجارتله یاخود بر اشله
پاره کسب ایدوب ، بنم یولمه صرف قیلنمش پاره لری کاملا سزه
اعاده ایده جگم . بن بوندن سوکده سزه دائما شکر ایدرم ؛ لکن
صرف قیلنمش خراجتلری ادا ایتمك همتم اقتضاسیدر وجدانم بویله
امر ایدر . » دیدی . ملا عبدالله بن سزی تربیه مه بدل سزدن بر شی
طلب ایتمم . بن او وقت سزی چاره سز بر مسکین بولدم انسا نیتم
ایجابیلله بن سزی حمایه مه تربیه مه آلدم . بوروچم ایدی . او یله
شیلره بدل استه مک انسانیت نظرندنه مناسب دگل . دیدم . بیلورم
ولادیمیر ایوانوویچ ، سز انسانیت وظیفه لرینی ، بنم خصوص ده پدرلك
مرحمت و شفقتلرینی تماما ادا ایتمدیگن . صرف قیلنمش پاره لری

سزه اعاده ایتمک سزاک افسانکزی بنم ذمه دن توشورمک دگل.
دائما سزاک افسانکز شکرگز بنم ذمه ده قالور، لیکن صرف قیلنمش
پاره لری اعاده ایتمزسه قلبم راحت ایتمز. دنیا ده راحت کونلری
کوره مه م. شو خصوص ده بنم رأیم اراده مه اش و حساب تمام اولسون دیدی.
عبدالله ک شو سوزلری جان و دل دن اییدی. حالته مرحمت ایتمدم.

اویله ایسه، پک یاخشی، حساب ایدرم؛ سزه بیلدوررم دیدم.
عبدالله روسچینی بیلور اییدی روسچیه اوقور بازار اییدی.
علم حسابی ده بن دن اوگره نمش اییدی، عبدالله افندی یه حسابی
کوستردم. بنم ملکمه ده تجارتم ده ایکی سنه بلا بدل مجانا خدمت
ایده چک اولدی. شو خدمت عبدالله ایچون تربیه ده صرف اولنمش
پاره لر عوضنه، حسابمزه، برابر اولاچق اولدی. ملا عبدالله
اوپر اوله یوشچی یه معین اولوب ایکی سنه بلا بدل بنده خدمت
ایتمدی. بونکله حسابمزه تمام اولدی. بوندن صوگ عبدالله اجاره
طریقیه بنده بش آی خدمت ایتمدی. خدمتی برابرینه اوچ
بوز روبل پاره آلوب، استاذینی زیارت ایتمک فکریله قزانه
کتدی. شو سفرنه تحصیل علومله برفدر اشتغال ایدوب مدرسه ده
قالدی. شو وقتلرده عبدالله ک مرحوم آتاسی یرینه امام اولمش
ملا وفات ایتمدی. ملا عبدالله قازان دن قایتوب آتاسی یرینه
صوباش ده امام اولدی. قزلارگز آراسنده سویله دیگم کی تربیه
کورنلری اولماسه ده، حسن جمالیله اطراف ده مشهور قزلارک برینی
ملا عبدالله عقد نکاح ایدوب اولنمدی. شو ایکی یاش یکجان، بری
برینگ پروانه سی اولوب تمام محبت و صداقتله لیلانه هارا بری
برندن آیرلما یوب شادلق عافیت ایله راحت و بختیار کون ایدرار
اییدی. شو حال اوزره ایکی سنه مرور ایتمدی. شو مدت ده ملا
عبدالله صوباش ده مدرسه آچوب اوغلانلره دین شریعت اوگره تمیه
باشلادی. علمدن بی بهره اولوب خدالرینی بیلمز، یاخشی اشلره

محبت اینمز صوباشك اوگوز وحشی تاتارلارینی اوگوت نصیحت
ایدوب مسجدلرده مجلسلرده وعظ واسطه سیله هدایت، ادب یولنه قویندی.
ملا عبدالله اجتهادینک ثمره سی کون بکون زیاده اولور
ایندی. بوٹا کوره، حاسدک شیطانه اسیر ومیردک دن ناشی عمله
ایچنده امامه بر ایکی عدو دشمنلر ظهور ایتمیه باشلادی. عاقبت
دشمنلر زیاده اولوب، فتنه فساد یولنه شروع ایدوب آچیقندن
آچیق، امامه خیانت نظريله باقمیه باشلادیلار. امام ملا عبدالله
افندی یه ضرر قصديله اورنبورغ دوخوونی صوبرانیه سنه، امامز
شویله در بویله در دیو ناحق یالان شهادت لر ایله اولوغ کوچک
طوقسان یدی یزید قول قویوب، بر عرضحال یوللادیلار. ملا
عبدالله آنلارک شو قباحتلرینی حاسدک لرینه جهالت عنادلرینه حمل
ایدوب ناخوش اولمادی. لکن شو اشده محکمه نك طریق
تفتیشندن، تفتیشکده نتیجه سندن متعجب وپک ناخوش ناراضی
اولدی. بهر حال علم معرفت انسان ایچون چشمه بخت وسعادتدر؛
خدای دائما عادلدر؛ او محله جاهللمرینک فتنه ایپلرینی کسدی.
امامه عداوت ایدنلر شرمند اولوب قالدیلارکه شریعت تعلیمند
حقیقت یولنده اولان گناهسز بر امامک جانینه تصد ایدوب
قویو قازمش ایدیلر. بیلورسز ملا افندی، اهل علم جاهللمرک
عداوتيله اذا جفا کورورلر ایسهده، عاقبت حقیقت حال ظاهر
اولور. جاهللمر جماعت کوزنده رسوا اولورلار. علم ومعرفت
صاحبی اولان انسان قبله عالمدریسا؟ ملا عبدالله یوزینی
خدایک درگاهنه طوتوب، بوکوندن ایکی آی مقدم حج نیتيله
مکه مکرمه یه عزیمت ایندی. صوباشی محله یی ترک ایندی.
وولغین جنابلری بر مقدار تفکرله سکوته طالب بٹا خطابا.
— ملا افندی، متوفی مفتی الاسلام میرزا سلیم گری توکیلوف
جنابلرینی کوزمش سزمو؟ دیدی.

— بن صبی ایکن، مفتی سلیم گری حضرتلری حج سفرینه
 مروری ائناسنک، او وقت روستوف دونده آخوند اولمش،
 (خدای رحمت ایتسون) آتامک خانهسنده بر قاچ کون مهمان
 اولمش ایدی. او وقت مفتی جنابلرینی کورمش ایدم. کیمدر؟
 نصل آدمدر؟ بیلمه دم.

— مفتی سلیم گری توکیلوف جنابلری عاقل آدم ایدی. اهل علمی
 رعایه واکرام ایدر ایدی. بیلورم، مفتی جنابلرینه ده اماملار آخوندلر
 مدرسلا احترام اعتماد کوزیله باقارلار ایدی. مفتی حضرتلری ده
 روسیا مسلمانلرینک احوالنه بالتمام آشنا ایدی، نپتربورغک ائک
 اولوغ قاپوللاری مفتی حضرتلری اوکنده دائما آچیق ایدی. ائک
 بیوک توره لرک خانهلری مفتی حضرتلرینی معالافتخار قبول ایدر
 ایدی. مینسترلرک مصاحتلری فکدرلری مفتی جنابلرینه معلوم اولوب
 طورور ایدی. تاتار احواللرینک جزئیاتنه مطلع اولان داخلیه
 ناظری غراف تولستوی جنابلری دائما سلیم گری جنابلرینی کوزی
 اوکنده طوتار ایدی. حکومت مسلمانلره عائد نظام قانونلار خصوصنه
 اخیانا سلیم گری جنابلرینک خاطرینی رعایه ایدر ایدی. شمدی
 ملا افندی بوگون احواللرده انسانلرده بتون بتونه متغیر اولدی.
 بیلورمی سز صوبرانیه گرنک حکومت کوزنه بر پاره لک اهمیتنی قالمادی.
 عفو بیورگز ملا افندی سز لر روستوف دونده امام اولق صفتکیزله
 البته ار شهرک مسلمانلرینک رئیس کی سز. اما پلاو بییمک چای
 ایچمک دن ماعدا هیچ بر ذات دن خپردار دگل سز. بن تاتار اماملری
 کی غافل آدملری کورمه دم. آنلار

وولغین جنابلرینک شو اخیر سوزلرنده واپورمز منزللرک
 برینه کلدی. وولغینک سوز ونظرلری خوشمه هیچ ده موافق اولمادی. شو
 منزلده مهم بر اشم وار دیهرک سوزی قطع ایتدم. بوندن صوگ
 استرخانه کلنجهیه قدر وولغینک کوزندن قاچوب یوردم. زیرا

گراف لیف تولستوی دایمییه ناظری بولغان ایگانه
 بولغانی

اما ملارمرك قباحتلرینی ملتەمرك قصولارینی سوبلیه چك ایسه
جواب دن عاجزلگمی، اوتانوب قالاچغمی بیلور ایدم.

III

وابورمز استرخانه یتدی . پرستان ده تصاد فا بنی وولغین
جنابلری کوردی . « ملا افندی ، نرهیه غائب اولدیگز ؟ نه وقت
نه یرده سزگله دها صحبت ایدرز ؟ » دینی . بن ماچالوف یاخود
سمیرنوف مسافر خانه سنده قالورم جواپینی ویروب ، سز نرهیه
اینه چك سز ؟ دیدم . « استرخانگ غوبییرناتورری بنم یاقین احبابمدر .
اورایه کیدرم . سزگله دها بر دفعه صحبت ایتمیه آرزو ایدرم . »
دیو تبسم ایدهرك المی صیقدی ، باشندن شاپقه سیننی چیقاروب
صاغ قالگیز ! » دیدی ده کندی .

وولغین جنابلرینک مجلسلرندن او قدر ممنون اولماش ایدم .
کندوسی بنی ایزاب کلمزسه انشاء الله بر دها یوزینی ده
اوزینی ده کورمه فکریله فایتونه بنوب ماچالوف مسافر خانه سنده
۱۸نجی نومره یی طوتدم .

استرخان - اژدرخان یاخود حاجی طرخان اسکی ده بزم بالالارمرك
ملکی ایمش . مقدا بر کوچك قریه شکلنده اولمش ایسه ده
دولغا نهرینک نهابه سنده خزر دیگزینک قوربنده اولد یغینه
کوره ، ۱۳نجی عصر میلادی ابتدالرینه قدر بیوک بر شهر
اولمق درجه سنه کلوب او وقت بیوک تجارت مرکزی هم ده
مسلمان خانلرینک پایتخت شهری اولمشدر .

اسلام خانلقلارینک تاریخ صحیفه لری کندولرینک قانلاریله
بویانمش دره . استرخانک ده خانلری بیوکلری اوز آرا داوما دشمنلق
ایدوب قوتلرینی سلاهلرینی کندولرینک ضررلارینه قوللانورلار

ایدی. بوننگله دولتلری انقراض یولنه سلوک ایتمش ایدی. عاقبت ۱۵۵۴ سنهده ایول ۲۴ده موسقوا کنازی ایوان غروزی عسکری استرخانی زهمتسز مشقتسز تارمار ایدوب موسقوا تحت حکومتنه کچرمشدر. مسافرخانهده برار استراحت ایتمم. شو کون جمعه کونی ایدی، صلات جمعه بی ادا ایتمک قصدیله مسجدلرک برینه کتدم. مسجد قریه مسجدی کبی اوفاق هم پیس ایدی. بوراده دورت مسجد جامع وار ایمش. لکن هر بری بوننگ کبی اوفاق هم مسکینلرک خانهسی کبی ایمش.

نمازی قیلدم. شهری تماشا ایتمک ایچون کتدم. شهرک امور صحیه جهتلرینی غایت دون بولدم، هر طرفده پیس لک. اوراملاری پاکلهمک سپرمک صو سیمک یوق. اوراملارده طاش توشه لشمش. نجاست یا شهرک ایچنده قالور، یاخود شهردن اوزاق دگل جایلرده ترک اولنور. بوننگله هوا دائما ناخوش اولور. شهرک شو قدر تمییز سزلگی، صو پاک دگلگی، جای کونلرنده ۳۵ درجه دن زیاده حرارت، شهری امور صحیه جهتنجه غایت ناخوش بر حالده ایدیورلر.

شهر ایچنده ایکی یاریم چاقرم قدر اوزونلقده، ۲۰ صاژین قدر عرضده بر قنال وار. شهر اورنینی قوروتمق ایچون ۱۷۴۴ سنهده ابتدا اولنمش، لکن پاره یوقلق سببلی ترک اولنمش. صوگره ۱۸۱۰ سنهده غرهق وارواتسیه همتی هم پاره سیله اش باشلانوب ۱۸۱۷ سنهده قنال تمام اولمش.

ولغا ایله دیکز صولارندن استرخانی صاقلامق ایچون شهرک اطرافی بالچیق دن ایکی صاژین ارتفاعنده یا صالمش برار ایله احاطه اولنمشدر. او ایله برار اولماسه ایدی قوتلی یلدرده ولغا طاشمه لارنده شهر تماما باتار ایدی.

شهرده اوتوز قدر روس کنسیه لری، آلتی ارمن کنسیه لری،

بر قاتوليك كنسيهسى؛ ايكي يهود سيناغوغى؛ بر شيعى جامع دورت بش سنيلرگ جامعلوى وارد. اوراده هربر ملتگ اورتا ابتدائى مکتبلرى وار ايسهده، نه قدر آيانچ بر حالدرکه، بزم اهل اسلامگ اوراده بر مکتب بر مدرسهلرى يوقدر.

بزم خصوصى فکرمزه قالورسه اوراده مکتب مدرسه يوقلغى اهل اسلامگ يالسكر قصورلارندن مساهله لرنندن دينلرينى بيلمه مگدن ناشيدر، يوقسه ملت، نه قدر فقير مسکين اولور ايسهده، بر مکتب بر مدرسه تربيه سندن هيچ بر وقت عاجز اولماز. بر ملتده مکتب مدرسه يوق ايسه، سببى، مسکينلگ فقيرلگ دگل، همتسزلك اولور.

مکتب سزلك بلاسى، صوگ درجه تأسف ايله، يالسكر استرخان مسلمانلرينه مخصوص حاللردن دگلدر. روسياده او قدر مليون مسلمانلرگ بر منتظم مکتبلرى گيمنازيا ربالنى كى اورتا درجه مگمل بر مدرسهلرى يوقدر. روسياده اهل اسلامگ اگ بيوك بايلارى قازان مسلمانلريد. آنلارده، او قوماز يازماز علوم تجاريهده بز شى آكلماز صوگ درجه نادان اولدقلارينه كوره، ياوروپا آمريقا بايلارينه قياسا بر خيرچى ساقچى كى ايسه لرده بر مکتب تربيه سندن عاجز دگللردر. اويله ايسهده قازانده قزلاره مخصوص بر مکتب يوق. ايربالالاره مخصوص گيمنازيا كى اورتا درجه بر مدرسه يوق.

يازيق درکه شو آيانچ حاللره قارشو بزم ملالرمز ايشانلرمز، قدرتى وار بايلارمز برسس چيقارمايورلار. بويله مهم بر ايشگ تدبيرينى كورمه يورلر. قباحث همه موزه عائددر. بزم ملتمز كى اورتانماز اويالماز بر ملت، گمان ايدر، هيچ بر برده يوقدر.

استرخان ده روس ، ارمن ، ایران ، تاتار ، نوغای ، قازاق ،
قرگیز قوملرینه ماعدا قالموق قومی ده واردر. قالموق قالمق کلمه سندن
مأخوذدر. مغوللرک غربی شعبه سی شویله تسمیه اولنور. شو شعبه ۱۶نجی
عصر میلادی ده مغولستان ده هجرت ایتمیه مضطر اولوب ،
غرب شمالی یه طوغری حرکت ایندی . تان شان طاغلارینک شمالنه
اولان اراضی ده قرار ایدوب ، بر قدر مدت مروری صوکنده
کندلرینه مخصوص ، چونغاریه نامنده بر دولت تأسیس ایندیله .
یوز سنه قدر دوام ایدن شو دولت بروقت ماوراء النهری ، بخارانی ،
سمرقندی ده ضبط ایتمش ایدی . چین دولتی ایله محاربه لر عاقبت
او دولتی انقراض یولنه قویتمش ایدی . دولتی اسکی حالنه اولسگی
استقلالنه قایتارمق ایچون او وقت قالموق لار آراسنده کلمش اهل
شجاعت بیوک اجتهادلر قیلمشلار . شو سببله چونغاریه ده ، بری
آرقاسندن دیگری اولارق ، غایت چوق فتنه لر پیدا اولمش .
شو فتنه لردن خلاص اولق فکریله می یاخود دیگر بر سببله می ،
«خو اولوق» اسملی بر آدمک ریاستی تحننده ایلی بیگ خانه قدر
قالموقلار چونغاریه بی ترک ایدوب ، ۱۶۱۸ سنه ده روسیایه کلدیله .
۱۶۳۰ سنه ده وولغایه یتدیله ، دون نهریله وولغا نهری آراسنده قرار
ایتدیله . بدویت حالنده معیشت ایدر بر خانلق اوراده تأسیس
اولندی . «خو اولوق» وفاتی صوکنک آیوقه نامنه بر آدم ۱۶۷۲ سنه ده
قالموقلاره خان اولدی . آیوقه خان غیور جسور عاقل بر آدم ایدی ،
قوتی ده او زمان دولتلرینه معلوم ایدی . روسیا دولتی آیوقه خان
ایله معاهده عقد ایندی . آیوقه روسیای محافظه ایده جک ، روسیا
آیوقه یه بارود ، آلات حربیه کچی بعض شیلری ویره جک اولدی .
۱۶۹۷ سنه ده پترو لیکسی آیوقه دن مدد طلب ایندی . آیوقه
او وقت روس حکومتنه اوامر ارسال ایدر ایدی . ۱۷۳۱ سنه لرده

قالموق خانلغی ایران دولتی هم بباب عالیله معاملات سیاه سیاهده بولنور ایدی. آیوقه وفاتی صوکنده خانلق مسئلهسنده نزاع یوز کوستروب، روسیا حکومتی ده اورایه بر اهلیت سز خان نصب ایتیمیه سعی ایدوب، بر قدر فتنه، اختلال ظهوره کلدی. ۱۷۳۲ سنه لرده دوندوق آمبو اسمنده بر آدم اون بر بیگ خانه قدر قالموقلاری آلوب دولت علیه یسه تبعیت ایتمش ایدی. ۱۷۳۴ سنه لرینه قدر دوندوق آمبویه تبعیت ایدن قالموقلارک عددی ۲۸ بیگ خانیه واصل اولدی. او قدر اهالی یه بدویت حالنده یاشامق ایچون دولت عثمانیه ده یر بولنمادیغندن، دوندوق آمبو بالضروره روسیا حکومتنه مراجعت ایدوب، ولغا طرفلارینه کوچمیه مساعده طلب ایتدی. ۱۷۳۵ سنه ده روسیا ایله تورکیا آراسنده واقع اولمش محاربه مناسبتیه، روسیا حکومتی شوطلب دن فوق الغایه ممنون اولوب، دوندوق آمبو طلبینی شادقله قبول ایدوب، علاوه سنه درندوق آمبوی قالموقلاره اگ بیوک خان ایتدی. دوندوق آمبو تماما مستقل بر خانلق تأسیس ایتدی. ۱۷۵۵ سنه ده، چونغار یاده ایلی ولایتنده تکرار فتنه لر پیدا اولق سببیه، قالموقلارک دیگر قبیله لری ده روسیایه کلدی لر. اول کلنلره راحتسزلیک ویره باشلادیلار، شویله راحتسزلیک طارلق سببیه می یاخود دیگر بر سببیه می قالموق لار اصل وطنلری چونغار یایه عودت ایتمک فکریته کلدی لر. ۱۷۷۱ سنه ده یازده اورال هم قرگیز صحرالاری آرقالی ۱۷۰ بیگ قدر جان قالموقلار روسیادن چونغار یا طرفنه حرکت ایتدی لر. سکز آی قدر مدت یولده بولنوب، قرگیز لر طرفندن غایت بیوک تلفات کوروب یالکز یتمش بیگ قدری سلامت چونغار یایه واصل اولدی لار. ولغانک اوک طرفنده اولان قالموق لار حرکت ایده میوب، روسیاده

قالمشلار ایدی. آنلارک بقیه لری شو زمانه قدر روسیاده وولغا ایله
دون نهری آراسنده استرخان ولایتنده اقامت ایدیورلر.
روسیاده قالمش قالموقلار جنسیتلرینی دینلرینی لسانلرینی
حفاظه ایده بیلمشله. قالموقلار بودا دیننه لاما شعبه سنه تابعلردر.
بودا دینی یر یوزنده غایت اسکی بر دین اولوب اگ زیاده منتشر
پر دیندر. اصولی اساسی اعتباریله دیانت اسلامیه یه قریب اولوب،
غایت ساده فهمی آسان بر آئیندر. انسانلرده مساواتی اصل دین
اعتبار ایدوب صنفلره طبقه لره انسانلرک انقساملرینی کلیا انکار
ایدر؛ شو عالم مادیاتی فانی اعتقاد ایدوب، الوهیتی خدایه حصر
ایدر. ال ایله یاصالمش شیلره عبادتی، اسلامیت کبی، منع ایدوب
رب العالمین اولان بر ذاته تقریبی امر ایدر. بودا دینی ده اصلی
اساسی اعتباریله حق بر دیندر. لکن مرور ازمان ایله راهب لر
اویله ساده بر دینه غریب غریب عبادات عجیب عجیب رسوملر،
بدعت صورتنده، ضم ایتمشله. شو زمانده وار قالموقلار
کندولرینک اللریله کموش دن آلتون دن یاصالمش بتلره عبادت
ایدرلر. او بتلرک آغزلاری وار، سویله مزلر؛ کوزلری وار،
اما کورمزلر؛ قولقلاری وار، لکن ایشتمز لر؛ اللری وار، فقط
طوتمازلار؛ آباقلاری وار، اما یورمز لر؛ باشلاری وار، لکن تاتار
باشلاری کبی هیچ شی دوشنمز لر. عقلیله قوتیله همه عالم طبیعتی
کندوسنه خادم ایده بیلمک قدر قوته مالک اولان انسانک معدن دن
طاش دن یاصالمش بتلره یاخود کندوسی کبی انسانلره عبادتی غایت
عجیب بر حالدر. هدایت بر خدایک الکن اولدیغنه بیوک بر برهاندر.
استرخان ده شهر مسلمانلری ایچون مخصوص بر قبرستان یوقدر.
شهرک قریبنده اولان قریه لرک قبرستان لرینه شهر خلقی مرحوملرینی
دفن ایدرلر شو قبرستان لار استرخان دن بش ویدی چاقورم قدر مسافه ده در.

على العاده بن او قبرستانلرى زيارت ايتدم. اوراده، ناملرى
استرخان مسلمانلرى قاشنده محترم، بر قاچ ولى وار ايمش. استرخان
مسلمانلرى اوبيوك ذاتلرگ مرقدلر ينى على الدوام زيارت ايدرلر.
هرملت، مدنى اولسون بدوى اولسون، كندولرينگ بيوكلرينى
تعظيم واحترام ايدر. بدوى وحشى ملتلرده بيله كندولرينگ قهرمانلرى
ماصالار ينى داستان ايدر. مدنى ملتلر علم يولنده سعى ايتمش،
وطن اوغورنده مال و جان فدا ايتمش اهل همتك ناملرينى تمام
اهترامله ذكر ايدر. ناملرينى تا ابد احيا ايتمك ايچون هر يرد
اوبيوكلرگ هيكللرينى بنا ايدر، ملت بالالارى قلىنده اوبيوكلره
مهمتى تايبيد ايتمك ايچون، نام عاليلرينه هويرده مكتب مدرسه كى
فائدهسى عمومى اولان شيلرى تاسيس ايدر. بونكله حس مليتى
ملت قلىنده تخليد ايدر. مدنى ملتلر شويله ايدر !!!

لكن عبادتلىر يله خدالرينه تقرب ايتمش كندولرينه جنت
صاتون آلمش انسانلرگ قبرلرينى قبله دعا ورجا ايتمك، اصلى
فصلى توحيد خالص دن عبارت اولان عالم اسلاميت ده نه وقت ونره دن
پيدا اولمش؟ الله بيلور. بويله شيلر آتاسز طوغمش بر آدمى خدا
اعتقاد ايدن، راهلرينگ صورتلرينى قبله صلاتلرلنده وضع ايدن
تصرانيلره ياقيشور ايسه ده، عبادتى عظمتى بر خدايه تخصيص ايدن
اسلاميته اصلا ياقشماز.

استرخان مسلمانلرينگ مکتبسزلکلرينى، جهالتلرينى قبرستانلرده
اولان امواتلره عبادتلرينى كوروب قليم ده بيوك بر ناخوشلق حس
ايتدم. ولغين كى بر روس دن ايشنديگم حكايه لرده قلمه بيوك
بر راحتسزلك ويرمش ايدى. شويله بر آغير حال ده استرخانى ترك
ايتميه مجبور اولدم.

IV

«قاوقاز مرکوری» شرکتی نڭ «وهلیکی کناز آله کس» اسملی پاراخودینه «۹ فوط» ده بنوب استرخان دن کتدم. بوندن صوڭ بیلمه نصل غرائبی او طرفلارده کورورم خیالیله بحر خزر ایله اوزون آطه به متوجه اولدم.

بحر خزر آثار اسلامیه ده بحر جرجان بحر دیلم بحر طبرستان اسمرلیله تسمیه اولنمشدر. یاوروپا علماسی عندنده قاسپی تسمیه سی قافقاس طاغلارینه ویرلمش قامپیوس اسمندن مأخوذر. شرق جهتنده خوارزم تورکری، شمالنده قرگیز قبائلی، شمال غربی طرفنده نوغای تاتارلاری، غرب جهتنده بلاد قافقاس بولنمقله ساحللری جوارلری تماما مالک اسلامیه دن معدوددر.

بحر خزر بیر یوزنده اڭ بیوک بر کولدر. مساحه سطحیه سی ۴۶۳،۲۴۴ مربع کیلومتره در. نصف نهاده امتدادی ۱۲۶۰؛ مدارده امتدادی ۲۸۰ — ۴۵؛ کیلومتره در. ساحلی نڭ امتدادی ۶۳۸۰ کیلومتره اولوب، جنوبنده ۶۹۲ کیلومتره قدری ایرانه، ماعداسی کلا روسیا دولتنه تابعدر.

روس جغرافیاسنده شو دیکزی قاسپی دیکزی دیرلر. بحر خزر تسمیه سی او بحرک شمالنده هم غربنده اڭ اول حضارت صفتیله قرار ایدن خزر اسملی قومدن ناشیدر. شو قوم تورک اقوامندن بر قومدر. خزرلرک ۲ نچی عصر میلادیدن قبل تاریخلری او قدر معلوم دگل. او وقت قافقاس طاغلارینک شمالنده ایدیلر.

قره
خزر
کلا روسیا
دولتنه

او وقت دن اعتبارا خزرلرک بر قدر احوال لری تاریخ صحیفه لرنده ظاهر اولا باشلامشدر. ارمنستان ایله غالبانه محاربه لری ۶ نچی عصره قدر تاریخ صحیفه لرنده معلومدر. هونلارک هجومیله خزرلر تاریخ کوزندن ۶ نچی عصر میلادی یه قدر غائب اولوب قالدیلار. هونلاردن خلاص لری صوکنده ۶ نچی عصرده خزرلر مملکتلرینی شرقا بدوی تورکله شمالا فینلره غربا بلغارلاره، جنوبا آراس نهرینه قدر توسیع ایتمش لری ایدی. او وقت خزرلرک غالبانه حرکت لری اطراف ده اولان دولتمله بر قدر قورقو ویرهش ایدی. ایران مملکتلرینی خزرلردن صاقلامق ایچون شیروانک شمالنده قباد اولاردن بر حصار بنا ایتمش ایدی. ۷ نچی عصرده خزرلر بلغاریا یه استیلا ایتدیلر. روم امپراطورلاریله مناسبات کسب ایدوب قرابت صهریه حاصل ایتدیلر. شو سببله امپراطور هرقل فارس لر ایله محاربه ایدر ایکن خزرلری اوز طرفنه آلمش ایدی زمن نبوت ده ایکنچی دفعه محاربه ده فارس لره بونکله غلبه ایتدی. قرآن ده روم سورهنک ایتداسنه شو واقعه تاریخیه ذکر اولنمشدر.

۶۳۸ سنه میلادی ده حضرت عمر ایرانه استیلا ایتدی. اطرافی دهشته صالیدی. خزرلر بوکا نه قدر مقابله ایتمشلر ایسه ده فائز حاصل اولمادی پایتختلری اسلام انه کچدی. بوندن صوگ خزرلر ۸۰ سنه امتدادنده خلافت اسلامیه ایله محاربه ایتمشلر ایسه ده عاقبت ۷۳۷ سنه ده، اسلام قبول ایتک شرطیله، خلافت اسلامیه ایله معاهده عقد ایتدیلر. پایتختلری اسلام انه کچدک دن صوگ، خزرلر مرکز لرینی شمدی استرغان شهرینه قریب بر اورونده او وقت بنا اولنمش هم اتل یاخود ایدل تسمیه اولنمش بر شهره نقل ایتدیلر. هارون الرشید خزر خانلقنه بر سفارت سیاسیه کوندورمش ایدی. سفارتک

بر اعضای مشهور احمد بن فضلان ایدی. او وقت شو ایدل اسمنده اولان شهرده متعدد جوامع شریفه وار ایدی. ۹۶۹ سنهده سوه توسلاف خزرستانه غلبه ایتدی. خزرلرک دائره حکومتی قریم شبه جزیره سیله جوارلرینه محصور قالدی. عاقبت ۱۷ نچی قرن میلادی اوائلنده سوه توپولاق آنلاری اورادنده اخراج ایتدی. او وقتدن بیرو خزر قومی تاریخ صحیفه لرندن غائب اولوب دیگر تورک اقوامنه قاریشوب کندیلر.

شمدی قاسپی دیگزی روی ارضده اڭ آشاغی برده در. سطحی دیگزلر سطحندن ۲۶ متره قدر آشاغی در. اهل علمک بیاننه کوره وقتیلله بحر خزرک سطحی دها واسع دها بیوک ایمش. او وقت قارا دیگز آرال دیگزی قاسپی دیگزی همه سی متصل بر بیوک دیگز تشکیل ایدرلر ایمش.

یولده کیدر ایکن و ابورمز پترو و سق، دربند، باکو پرستانلارینه طوقتادی.

دربند بحر خزرک غربنده بیوک بر اسلام شهریدر. اون بش بیگ قدر نفوسی واردر. اون سکز مسجد جامع؛ هم شو قدر مکتب مدرسه وار، علم واجتهاد بلده سیدر. پک اسکی بر شهردر. خزر قوملرینک تجاوزاتنه قارشو قلعه صورتنده قباد طرفندن تأسیس اولنمشدر. اوائل دور اسلامده معمور بر شهر ایدی. عالم اسلامیتده ناملری مشهور پک چوق ذاتلر شودربنده دنیا به کلمشدر. زمانمزه مشهور پروفیسور محمد علی کاظم بک جنابلری شودربندک اوغلی هم عادی شاگردیدر.

شودربند شهری وقتیلله شروانده حکومت سورمش بر دولتک پایتختی ایدی. تقریباً یوز سنه حکومت ایدن شوکوچک دولت صفویلر انه کچوب سوکره دولت عثمانیه ایله دولت صفویه آراسنده

واقع اولان مهاربات ده، قاچ دفعه عسا کر عثمانیه طرفندن فتح اولنوب، استرداد اولنمش ایدی. ۱۷۲۲ سنه ده پتروه لیککی طرفندن ضبط اولندی، ۶ سنه سوگره نادر شاه استرداد ایتنمش ایسه ده، عاقبت ۱۸۱۳ سنه ده تکرار روسیایه اعاده اولندی.

یولمز اوزرنده اولان بیوک شهر لرک ایکنچی سی با کو شهریدر. با کو شو زمان دن زاقاقاسیاده ولایت شهریدر. بحر خزرک غربنده واقعدر. با کو نه وقت بنا قیلنمش قطعاً معلوم دگل. لکن ۲۲۶ سنه میلادی ده تأسیس اولنمش دولت ساسانیه ابتدالرنده بنا قیلندیغی گمان اولنور. ظهور اسلامیت سوکنده اهل اسلام الله کچوب، ۱۸ نچی عصر میلادی یه قدر اهل اسلام الله قالمشدر. ۱۷۲۳ سنه ده اوزون محاصره سوکنده روسیا طرفندن کوندورلمش ماتوشکین اسقادر سنه تسلیم اولنوب، ۱۷۳۵ سنه ده تکرار فارس لر اعاده اولنمش ایدی. نهایت اوکتابر ۳ ده ۱۸۰۶ سنه ده قطعی صورتده روسیایه ترک اولندی. ۱۸۵۹ سنه یه قدر روسیا دولتنده اویزدنی شهر حکمنده قالبوب، ۱۸۵۹ سنه ولایت شهری قیلندی. ۱۸۶۰ سنه لره قدر با کو تجارت جهتنده او قدر اهمیتتی حائز اولمامش ایسه ده، نطف قویولاری، تیمور یوللار سببیله با کو یکباره فوق العاده ترقی ایتدی. شمدی شو زمان ده با کو ایرانله تجارتک مرکزیدر؛ هم ده روسیاده بیوک تجارت شهرلرینک بریدر. با کو شهرینک بر قسمی دیکز بوینده ایکی چاقرم امتدادده بنا اولنمشدر. اوراده مرکوری پرستانی غوبرناتور خانه سی، خان باغچه سی، مغازینلر واردر. بونلار آرقاسنده یاوروپا اصولنده بنا اولنمش اوراملار. طاع اته گنده اسکى با کو شهری. اوراده شاه عباس ثانی طرفندن بنا اولنمش بر بیوک سرای، سرای جوارنده ۱۰۷۸ سنه ده بنا اولنمش بر مسجد واردر. با کوده بر قاچ اسلام مکتبی، قراءتخانه لرده واردر.

تخمینا سکسان بیگ دن زیاده نفوسی وارد. اکثری آذربایجان تاتارلاری، بزم قارندشلرمز شیعیلردر. لسانلری تورکیدر.

کوندوز ساعت ۲ده باکودن حرکت ایدوب، بحر خزرگ شرق طرفنده اولان اوزون آطهیه متوجه اولدق. ایکنجی کون ساعت ۹ ایرته اوفاق کوچک آطه‌لار آراسندن کچوب اوزون آطهیه کلدک. قوم صحراسنه اینوب جسم قوم طاغلارینی کوردک. شو آطه‌نگ طولی اون کیلومتره اولوب، عرضی یالکز بر کیلومتره اولدیغنه کوره اوزون آطه تسمیه اولنمشدر. صاری قومدن عبارت بر قوری یردر. شو آطه‌ده تقریباً ۱۸۸۸ سنه‌لرده روسلار طرفندن کوچک بر شهر تأسیس اولنمش ایدی. او شهرشمدی بش یاشلک کوچک بر شهردر. اوچ بیگ قدر نفوسی وارد. عبادت ایچون بر مسجد و برده کنیسه وار. اوزون آطه‌دن سمرقنده قدر حربی تیمور یول منددر. امتدادی ۱۳۴۳ چاقرم اولوب، یول بوینده ۵۹ قدر محطه (صطانسیه) وارد. شو یولی یاصامق ایچون روسیا حکومتی ۵۰ میلیون روبل پاره صرف ایتمشدر. شو یول دولت ایچون غایت بیوک بر مظفریتدر. تورکستان، خیوا، بخارا طرفلارنده شو یول سببیله بیوک انقلابات یگی ترقیات یوز کوستره‌جکدر. شو یول احتمال هندوستان کبی برکت خزینه‌سی اولان بر مملکت اوزرینه حرکتده روسیا دولتنه بیوک فائده‌لر ایدر. تورکستان چوللیرینی یوللارینی آباد ایدر. تورکستان برکه‌لرینی روسیا ایچلرینه قدر نقل ایدر.

او وقت اوزون آطه‌دن سمرقنده هفته‌ده ایکی دفعه پویزد کیدر ایدی. شو بزم اوزون آطهیه وصولز کوننده کچ ساعت ۵ ده پویزد کیده‌جک ایدی. اشیالارمی بر حماله بوکلندم. تیمور یول واقزالنه کلدم. بر قاچ ساعت پویزدی بکله‌مک لازم ایدی. واقزالده قالدیم.

شوگون شو ساعت برنجی دفعه اولارق، ظهور اسلامیت دن بیرو اڭ صوڭ سنه لره قدر اسلام دولتلرینک ملکى اولان تورکستان یرینه آباق باصدم.

تورکستان، آسیانک اڭ بیوک، اڭ مشهور، اڭ اسکی، اڭ شوکتلى قوملرندن اولان بزم بابالارمز تورکلرک مملکتى ایدی. تورکلر میلاددن اوج بڭ سنه قدر مقدم شأن وشوکتله تاریخ میداندند ظاهر ایدیلر. ایرانک یونانک تاریخ قدیمنده هم اساطیرنده، کذلک بنی اسرائیل کتب قدیمه سنده تورکلرک شأنلى ناملری معلوم ایدی. تورکلر اسکی دن بیرو ایکی طارمق ایدیلر: ۱) تورکستانک شرق جهننده اولان طارمق اویغور تورکلری اسمنده اولوب؛ ۲) غرب جهننده اولان طارمق تورکمن تورکلری نامنده ایدی. شیمدی شو ساعت بنم بولندیغم یرتورکمنلرک یریدر. تورکمنلر اسکی دن بیرو آرال کولیله بحر خزر آراسنده ساکن ایدیلر. ظهور اسلام دن صوڭ تورکلردن اڭ اول اسلامیتی قبول ایدنلر تورکمنلر اولوب، خلافت عباسیه زماننده عسکرلک خدمتنده بولنورلار ایدی. چنگیز شرننن امان بولمق ایچون، تورکمنلر هجرت ایتیمیه مجبور اولوب، اڭ اول مازندران کیلان طبرستان آذربایجان، ارضروم دیار بکر جهتلرینه، صوڭره قافقاسیا طرفلارینه آناتولی روم ایلى قطعهلرینه هجرت ایتمشلردر. - واززم طرفندن هجرت ایتمش.

تورکمنلر غازى کبير سلطان عثمان خان حضرتلرينىڭ رياستى
تختنده اسلام دولتلرينىڭ اڭ بيوگى اولان دولت عثمانيه يني
تاسيس ايتمىشلر ايدى.

اصل وطنلرنده قالا بيلمىش تورکمنلر اڭ صوڭ زمانلره قدر
بدويت حالنده، صحرا ده مال حيوان تربيه ايتمگله معيشت ايدرلر.
شمى شو زمان ده ياريم مليون مربع كيلومتره قدر صحرا ده بدويت
حالنده ياشار تورکمنلرڭ عددى تخميناً آلتى يوز بىڭ قدر واردر.
تورکمنلرڭ بعضلى اوتسز صوسز صحرا ده قالب، کاروانلى اطراف ده
اولان قريه لرى طالامق غارت ايتمک يغماچىلىق صنعتيله عمر ايدر.
شو آدملرڭ صوسز نباتسز صحرا لاره شويله نا معقول بر حاله
عمر ايتمگلى غريب عجيب کى کورنور ايسه ده بر قدر دقتيله
تفکر اولنور ايسه سببى معلوم اولور: يغماچىلىق ايله عمر ايدر
تورکمنلرڭ وجوده کلمه س روسياده دون قازاقلارينىڭ وجوده کلمه سى
کبيدر: بويله آدملرڭ هر برى ضرورت حکميله اوز يورتلار ينى
ترک ايدوب، حاکمسز پادشاهسز اولان قوم صحراسنه قاچوب
کلمشدر. شويله که خواجه سندن راضى دگل قل، قملارندن راضى دگل
خواجه، جزادن قاچمش گناھلى، تختدن سورامش خان، عوامدن جفا
کورن عالم، خاتون مکرندن عاجز قالمش اير، اوغلندن قاچمش
آتا، آتادن قاچمش بالا، خيوالى خوقندلى، بخارالى، افغانلى، ايرانلى
بونلارڭ همه سى يورکلرى ياره لى خوار سرگردان اولوب عالم
مسخره لگنندن قاچوب بورايه جمع اولشلار. او وقت، خواجه دن
قاچمش قل، عزل اولنمش امير و خان شو عمل ده برابر و مساوى اولور.
او وقت انسان هواى حر يتله تنفس ايدر. او وقت انسانڭ باشى تابعيت
دلندن خلاص اولمش اولور. حر يت هوا سنه حياتڭ لذتلرينى ذوق
ايدن انسان بدويتى ترک ايتميه اصلا راضى اولماز اولور.

ضرورت حکمیله قوم صحرا لارینه قاجمش آدملر، طبیعی دیگر
برچاره بولامایوب، یاقینده اولان ایران قریه لرینه آراسره هجوم
ایدر لر ایدی. اورالاردن مال حیوان قز خاتون اوغلان بالا اسیر
ایدوب، خیوا بخارا خانقلارینه ساتارلار ایدی. اسیر آلمش خاتون
قزلاری کندولرینه ده خاتون ایدوب جمعیت حالنده یاشارلر ایدی.
— شو سبیلردن ناشی، بحر خزر ساحل لرنده اولان تورکمنلر ساده
تورکمن اولمایوب، هر طرفدن طوپلانمش اقوامک اختلاطندن حاصل
اولمش بر قومدر. تورکمنلر معیشتنده ایرانک عادت لری لغت لری
اولدیغی کبی افغان، خیوا، بخارا، هند، قرگیز، نوغای عادت لری ولغت لری
واردر.

بدویت مقتضاسیدر که تورکمنلرک یاشلری قارت لری آت بنمکده
سلاح قوللانمقه غایت ماهر اولور. طبعاً شجاع تلی جسور اولور.
خوش کوکللی، مهمان پرور، درست سوزلی حقانیتلی اولوب، آغیر
حالره تحمل ایدر، شدت عنندنک ثبات ایدر اولور.

تورکمنلرک کیوملری بزم قازان بیشمی بخارا جامه سی اولوب،
باشلارنده قویون تیری سندن غایت بیوک بر بورك اولور. آشلاری
ایت مای اولوب، ایچدکلری حیوان سوتیدر.

تورکمن خاتونلاری دیگر مملکت مسلمه لری کبی اولمایوب،
ایرلر مجلسنده بولنورلار، یوزلری اورتولی اولماز. تورکمن
خانه سنده اک اشکللی اعضا خاتون اولور. تورکمن خاتونلارینک
اشله دکلری پالاسلار عموم تورکستانده، ایرانده، روسیاده فرنگستانده
غایت مقبول اولور. تورکمنلرده عادی بر خاتون بهاسی بیئک
روبل قدر اولان پالاسلاری بازاره قویار. یاوروپا فابریقه لاری
عاجز اولان اشلری تورکمن خاتونی ساده الیله حاضر ایدر.
غریب شوراسیدر که هر امده بدوی وحشی اعتبار اولنور تورکمنلر

مدنی یا اوروپایی عاجز ایمن «خاتونلر مسئلهسی» نی غایت ساده غایت آسان صورتده حل ایتمشلردر: یا اوروپا خاتونلری ارلره سیمیز ایت طوق سفره سوکونده، مقتضای طبیعت یا! فراش هم دهسرت اولور؛ تورکمن خاتونلری ایسه ارلر ایله هر امرده مساوی هم رفیق اولورلار. عمومی اشلرده مصاحتلرده مداخله ایدرلر: شو بدویت عالمنده بر مهم بیوک اش واقع اولوب جماعتکڭ رأینه، صاحتنه محتاج اولور ایسه، او یله اشلری حل و تفتیش ایتمک ایچون جمع اولنمش جماعتکڭ نصفی تورکمن خاتونلری اولور، ارلرکڭ سوز و فکولریله برابر خاتونلرکڭ سوزلری فکولری موازنه قیلنور. شو حال البته بدویت عالمنده حریت هواسنده معیشت ایتمک دن ناشی اولور. تورکمنلرده خاتون قزلارکڭ آزلغی، بوکا تبعاً مهرلرکڭ بیوکلیگی، اکثریا خاتون قزلارکڭ اسر طریقله تحصیل اولنماسی، شو اوج شی برلکده تورکمن خاتونلارینکڭ حاللرینی بر قدر آغیر ایدر. شو سببلردن زواج مسئلهسنده خاتونلار بر قدر اختیارسز اولورلار: طول قالمش خاتون اهیانا وارلر طرفندن کرها باشقه آدملره تزویج اولنوب، میتکڭ مالی ترکهسی غصبا وارلر النده قالور؟

عالملرکڭ فقیهلرکڭ فتوای ده تورکمنده خاتونلار حالی نکڭ آغیرلغنه بر قدر تأثیر ایدر: تورکمنلرده قزلار اکثریا ۱۲-۱۵ ده اره کیدرلر. شو سببله کلینلرکڭ خانهده اعتبارلری آز اولوب، وجودلری یاش ایکن ضعیف اولور، آنالقی وظیفه لرینی ادا ده غایب بیوک قصورلار پیدا اولور.

تورکمن خاتونلاری جمالده تورک خاتونلاری کبی اولور. خاتونلارده پرده اولماز. سربست گیزلر؛ ارلرله اختلاط ایدرلر، او یله ایسه ده کمال ادبله عمر ایدرلر. تورکمنلرده خیانتکڭ جزاسی غایت بیوکدر.

VI

کوندوز ساعت ۵ ده پویزد حاضر اولدی. اورنلاشدق شو پویزده هر تورلی ملت وار ایدی: روس، یهود، ارمن، قرگیز، قارا قالپاق سارت هندو، تاجیک آفغان، تاتار، تکه تورک، نوغای، ایکی چینلی دوقتور. مسافرلرک اکثری تورکمن ایدی.

پویزده حرکت ایتدی. بر قاچ ساعت مقدم صودیگزنده ایدک. شمدی ایسه شمندوفر ایله قوم دیگزنده حرکت ایدیورز. یارب! نه قدر خطری بر یولدر! هر طرف قوم طاشلق، بوراده نه انسان، نه حیوان، نه صوه، نه آغاچ وار، کونک حرارتی ده انسانلری کباب ایدر درجه ده در.

— بوندن ۲۰ سنه قدر مقدم زمانلرده تورکستان ده حرکت غایت مشکل ایدی. مدنیت عالمندن بیگلرجه فرسخ دور اولوب، صوسز صحرالری کورمک، اورالارده یورمک غایت خطری بر حالده ایدی. بحر خزر دن آمودریایه قدر اولان بیلرده، یغماگر تورکمنلر ایله مسکون اولدیغنه کوره، حرکت هم سفر تماما ممکن دگل ایدی.

تیمور یول سببیله شمدی اوچوللرده سفر آسان اولدی. روسیا قوتیله یغماگر تورکمنلرک یوللاری قطع اولندی. مسافرلر

راحت اسایشله شمى بورالارده حرکت ايدر اولدیلار.

تیمور یول ۱۸۸۰ سنهده ابتدا اولنوب، ۱۸۸۶ سنهده آمو دریایه، صوگره ۱۸۸۸ سنهده سمرقنده واصل اولدی. قراننو وودسقى دن سمرقنده قدر ۱۴۱۵ چاقرم امتدادنده. بوندن صوگ شو یول تدریجا هندوستان حدودینه قدر اوزاتولاقدر.

شویولک سیاست نقطه نظرندن غایت بیوک فائدهسى وارد: بونکله روسیا دولتی تورکستانده اورتا آسیاده پایدار اولاقدر. بونکله روسیا دولتی هندوستان حدودینه عسکر سوق ایدوب، نه وقت اولورسهده اولور، هندوستانی انگلیز لندن آلا بیله چکدر. هندوستانی آلتق املی اگ ابتدا پتروه لیکی ده وار ایدی. پتروه لیکی وقتنده شو یولده بر ثمره حاصل اولمامش ایسهده، شو ۱۹ نچی عصرک نهاییه سنده روسیا تورکستانه تماما استیلا ایدوب هندوستانه غایت قریب اولدی. شبهه یوق پک یا قین زمانلارده تورکستان تیمور یولی هندوستان حدودینه تماما واصل اولاقدر. روسیایى تورکستان دن منع ایتمیه کوچی یتمه مش یاوروپا سیاستی، احتمال، روسیایى هندوستان دن ده منع ایده میه چکدر.

لکن شوراده شو قدر دیمک ممکندر که اگ صوگ زمانلاره قدر تورکستانک یا خود عموما اورتا آسیانک یاوروپا دولتلری طرفندن استیلا اولنماماسی بر قدر غریبدر: زیرا قاچ یوز سنه لردن بیرو چوبانسز قویونلار کبی نظامسز، قوتسز، صاحبسز قالمش مملکتلره استیلا ایتمک او قدر بیوک قوته توقف ایتمه یور ایدی. اورتا آسیا صوگ زمانلاره قدر یاوروپا استیلا سدن صاقلانوب قالمش ایسه کندوسنک قوتیله دگل یاوروپا دولتلرینک غفلتیله یا خود حاضر سز لگیله ایدی. تورکستانده اورتا آسیاده روسلارک حرکتی تاریخنه نظر ایدر ایسهک، روسیا دولتی اوطرفلاره نصل استیلا ایتمش کورور ایسهک،

بزم شوسوزمى تصديق ايدر برقاچ دليللر بولا بيلورز: زيرا
كورورزكه روسيا توركستان طرفلارينه اورتا آسيا خانلقلارينه
غلبه ايتمش، استيلا ايتمش ايسه ده، هيچ بيريرده قوتيله استيلا ايتمه مشدر.
هريرده اويرك ضعفنن قوتسز لگنن استفاده ايدوب، زحمتسز
مشقتسز ضبط ايتمشدر. روس عسكرى توركستان عماربه لرنده زحمت
كورمش ايسه، يالكز صوسز يولسز چولمرده سفر مشقتلرى كورمشدر.
روسلارك توركستان طرفلارينه استيلاسى اورنمورغ سمى پالات
طرفلارنن ابتدا اولنوب، روسلار زحمتسز مشقتسز ۱۸۵۳ سنه ده
خوقند خانلغندن آق مسجد قلعه سيني آلديلار. ۱۸۶۰ سنه ده طوقماق؛
۱۸۶۲ سنه ده پشپك؛ ۱۸۶۴ سنه ده اوليا آتا، حضرت توركستان،
چمگند شهرلرى آلنوب، طاشكند اوزرينه هجوم قيلمشلار ايسه ده
جزئى بر مقابله صوگنده روسلار رجعته مجبور اولمشلار ايدى. ۱۸۶۵
سنه ده جنرال چونه ييف پك آز برمقدار عسكروسوق ايدوب، قرگيزلرك
اعانه سيله طاشكندى ضبط ايتدى. او وقت بخارا اميرى كندوستنك
ضعفنن حاضر سز لگنن، روسيا دولتى نك ده بخارا خانلغنه نسبتله
قوتندن غفلت ايدوب، روسيا ايله عماربه ي اطراف ده اولان خانلقلار
ايله عماربه كى خيال ايدوب، نامعقول طلبلرده ناموافق حركتلرده
بولندى. شوسوبدن گويا، ۱۸۶۶ سنه ده بخارا ايله عماربه باشلانوب
طبيعى بخاريلر ار جاره تامام مغلوب اولديلار، خچند اورا تپه جزاخ
كى شهرلر روس الننه كچدى. شو سنه ده بخاريلردن، مقدا
خوقنددن قرگيزلردن آلنمش يرلردن ۱۸۶۷ سنه طاشكند ولايتى
تشكيل اولندى. بوندى صوك گويا بخارا تعدييات ده بولنمش بهانه
سيله ۱۸۶۸ سنه ده عماربه ابتدا اولنوب، جنرال فون قاقومان
روس عسكريله سمرقنده هجوم ايدوب ۱۸۶۸ سنه ده سمرقندى

ضبط ایتدی . کته قورغانده اورگوتده زره بولاق طرفلارنده
بخاریلر قاچمقدن ماعدانی بیلمه یوب ، او طرفلار تماما
روس لار اننه کچوب ، عاقبت معاهده کبی بر شی اولوب ،
نتیجه سنه بخارا خانلغی خانلق صورتنه روسیایه تابع اولوب قالدی .
سیاست اللری بهانه حاضر ایتمکدن خالی قالماز ایدی . ماهر المیر
بهانه لر بولدیلار . بونکله خیوا خانلغنه هجوم ایتمیه یوللار فتح اولندی ؛
بخارا امیری اعانه سیله روس عسکری ۱۸۷۳ سنهده خیوا اوزرینه
هجوم ایتدی . مهاربه کبی بر شی اولدی . خیواده بخارا کبی روس
النه کچدی .

۱۸۷۵ سنهده بخارا امیرینک قباحتیله خوقنده خدایارخان
فتنه سی قالدی . دهها مهاربه کبی شیلر اولوب ، خوقند اندیجان نمنگان
روس اننه کچدی . فتنه لر همان همیشه دوام ایتدی ؛ عاقبت ۱۸۷۶ سنهده
خوقند خانلغی تماما رفع اولنوب ، بدلنده فرغانسکی اوبلاست نامنده
برولایت تشکیل اولندی . شویله اولوب ، ماوراء النهر کبی بر مملکت
زحمتن ، یالکیز چوللرده عسکرک سفر مشقتیله روسیا دولتنه برلقمه
اولدی . اک صوگ زمانلاره قدر غفلتده قالمش اسلام مملکتلرنده
بر قدر انتباه بر قدر انقلابات ترقیات حاصل اولا باشلادی . لکن
اهلمرینک فائده سنه دگل اجنبیلر فائده سنه اولدی .

تاریخ ملتلی تأدیب ایدر ایسه اویله ایدر . اعمالک جزاسی
قیامت کوننه تأخیر اولنور ایسه ده ، نادانلغک ، عالم سیاستده فسادلک
جزاسی ، نه قدر صوگ کلور ایسه ده ، لابد دنیاده کلور .

VII

قازانچق، اوزون صو، قزل آروات، بامى، باحاردين كېي
منزىللىرى كچوب، كوندوز ساعت ۱۱ دە پويىزدىمىز، توركىستان محاربه-
لرنىدە اڭ مشهور اولان، كوك تېپە يە كلىدى.

فى الواقع توركىستان دە محاربه نامىنى آلمىيە شايدان بىر محاربه
اولمىش ايسە، شېھە يوق، شو كوك تېپە محاربه سى اولور. توركىستان دە
كوك تېپە محاربه سى تور كىيادە پلونه محاربه سى كېيدىر. پلونه محاربه سى
غازى مشهور عثمان پاشا حضرتلر ينىڭ روسيا هم رومانىيا عسا كر
متفقە سنە قارشى ۱۸۷۷ سنە دە كوستردىگى مقاومت مردانە سىلە شەرت
بولمىش ايسە، شو كوك تېپە قاچى دن خىجىردن ماعدا قورال لارى يوق
تىكە تور كىملىرىڭ لوما كىن سقوبىلوف عىسكىرلىرىنە شىدتلە مقاومتلىرىلە
شەرت بولمىشدر. غازى مشهور عثمان پاشا حضرتلرى جزئى بر قوتلە
روسيا رومانىيا عسا كر متفقە سنە بش آى قدر مقاومت ايدوب، دشمن
عسكىرىنە قىر ق بىڭ دن زيادە تلفات ويرمىش ايسە، شو تىكە تور كىملىرى،
اللرنىدە طوب تىفنىڭ كېي قورال يوق ايكىن، غايت مردانە مقاومت ايدوب
دشمنلىرىنىڭ عسكىرىنە كلى تلفات ويرمىشلىرىدى. عثمان پاشا حضرتلرى
ضرورت اقتضاسىلە ۳۵ بىڭ قدر عسكىر اسلام الندە اولدىغى حال دە
تسليمە مضطر اولمىش ايسە، تىكە تور كىملىرى ضرورت حالندە بىلە

دشمن الله تسليم اولنمغى قبول ايتمه يوب، يامعركه ده شهيد اولمشلار، ياخود صوسز اوتسز صحرالارده طبيعت الله جان تسليم ايتمگى اختيار ايدوب، كوك تپه دن بشيوز چاقرم قدر قوم صحرالارينه قاجوب كتمشله، كندو اارينك غيرت انسانيه لرى اقتضاسيله اسارت ذلتلرينى تحمل ايدمه مشله.

روسلار ك توركستان ده حركتلرينى يا وروپا بر طرف دن تماشا ايدر ايدى، توركستانه قريپ اولان ياخود توركستان بلييه سنه واقف اولان اهل اسلام دولتلرى ده، گويا بر فائده كوستره بيلمك دن عاجز اولشلار كېي، حركتسز تدبيرسز قالديلار؛ توركستان ك باشنه كلمش حادثه يي لاشى كېي تلقى ايتديلر.

لكن روسلار ك زحمتسز، مشقتسز توركستانه استيلاسنه قلملرنه محبت وطن قرار ايدن اهل غيرت غيرت ايتديلر. روسلار ك استيلاسى سوكنه كندو وطنلرنه قرار ايدمه يوب شو ساعت بزم بولنديغمز قزل قوم صحراسنه هر طرف دن كله باشلاديلر. اطراف دن كلمش اهل غيرت شو برك صاحبلىرى اولان تكه توركمنلر ايله برك ده روسلار ك توركستان ده حركتنه بر سد چكمك ايچون بر تدبير بر چاره آراميه شروع ايتديلر. شو بر فئه قلميله دن عبارت اولان اهل اسلام، قلملرنه قرار ايدن غيرت وطنيه لرى اقتضاسيله روسلاره، كاروانلرينه، عسكرا لرينه آراسره هجوم ايدوب، همان هميشه روسلارى راحتسز ايدر طورور ايدى. بر اوچ اهل اسلام ك غيرت وطنيه لرينه مقابله قيلمق ايچون ۱۸۷۸ سنه ده روس عسكرى لوما كين قياده سنه چيكيشلردن حركت ايدوب، چاط اسملى شهرى توركمنلردن آلدى. بوراده بر قلعه بنا ايدوب بر قدر عسكرك ترك ايتدى ده تكرر قايتدى. لكن بونكله مقصد حاصل اولامادى. توركمنلر همان

همیشه چاڭ شهرينه، احيانا چيكيشلره هچوم ايدر اولديلار.
روسيا، توركمنلردن اولان شو راحتسزلگه نهايت ويرمك
ايچون، لازارف ايله لوماكين قياده سنده ۱۸۷۹ سنه ده چيكيشلردن
توركمنلر اوزرينه قوتلى كلپتلى عسكردن سوق ايتدى. توركمنلر
شو حركتدن خبر آلوب، روسك هچومندن صاقلانمق ايچون
قزل قوم صحراسنده همه غازى بر يره طوپلانوب، بر
قلعه بنا ايتميه شروع ايتديلر. بو وقت اهل اسلام دن جان
ايهسى آياغه قالقوب، قز خاتون ياش قارت همهسى كون تون
حركت ده خدمت ده بولنوب، همه اسلام غازيلرينى ايچنه آلور
قدر بيوك بر قلعه بنا ايتديلر، او قلعه يي يگى شهر ياخود ينگل
تپه تسميه ايتديلر. روس عسكرينك اورايه وصولنه قدر قلعه
بناسى تمام اولمامش ايدى. قلعه جدارينك بعض اورنلارده
كوچكلىگندن ايچنكلىگى توركمن چادرلرى كورنور ايدى. شوسنه
آوغوست ۱۴ ده جنرال لازارف وفات ايتدى. مملنه جنرال لوماكين
قالوب، ۲۸ آوغوست ده كوندوز ساعت ۵ راده لورنده روس عسكردى
همه قوه سيله توركمنلرك قلعه سنه هچوم ايتدى. روس عسكردى صوك
درجه غيرت كوسترمش ايسه لورده، قلعه يي آلامادى. عاقبت بر
قاچ كون محاصره صوكنك جنرال لوماكين كللى تلفات براقوب خائب
اولوب قايتدى.

بونك اوزرينه توركمنلر جانلنديلر غيرته كلديلر. او وقت
روس قوه سينك مركزى اولان چيكيشلره آچيق دن آچيق هچوم
ايدوب، مال حيوان اسير آلوب كيدر اولديلار.

بالاخ روسيا دولتى هر طرفدن، خصوصا قاقاسيا طرفلانندن
عسكردن طوپلايوب قاسپى ساحلنك «قزل صوه» نام مملدن توركمنلر قلعه سنه
جنرال سقوبيلوفنى يوللادى. سقوبيلوف كلپتلى عسكردن ايله هركت

ايتىدى. عسكەرە ارزاق يېتىشىمك خصوصىدە جنرال سقوبيلوف يول
اطرافىدا اولان اھالىلە استىمداد ايدوب عسكەرى تۇرپە ايتىمك راحت
ويىمك حقىقەتە صوڭ درجە اجتھاد ايتىدى.

كلىنتىلى عسكەر ايلە روسك حركىتى توركمنلەرە معلوم اولوب، تسليمە
راضى دگل توركمنلەر قلعەلار يەنە توپلانمىيە باشلادىلار. قلعە يە قىز
خاتون ياش قارت توپلانوب، ايللى بىڭ قدر جان محاربه يە حاضر
منتظر قالدىلار. غازىلارڭ صوفى خان مراد خان اسمندە ايكى
رئىسلىرى وار ايدى. ۱۸۸۰ سنە نوپابر ۲۱ دە سقوبيلوف عسكەرىلە
توركمنلەر قلعەسىنى محاصره ايتىمىيە باشلادى. توركمنلەر صوڭ قطرە
قانلار يەنە قدر محاربه ايتىمكى عزم ايدوب شدتله مدافعه ايتدىلەر.
روس عسكەرنە كلى تلغات واقع اولدى. عاقبت صوسز زادىز قالمش
توركمنلەر عاجز قالوب، بىر سنەدن زىيادە مدافعه صوڭىندە روس
عسكەرىنڭ شدتلى هجومىلە ۱۸۸۱ سنەدە يىنوار ۱۲ دە قلعە تسليم
اولدى. النىدە سلاخى وار توركمنلەر غىزا ايسىمك شھيد اولمشلار،
سلاخى يوق قدرتى وارلارى روسلارڭ النىدن قاقمشلار، عاجزلر
ضعيفلر طاقمى روس النىدە اسير قالمشلار. شو مىيدان دە كىلىمىش
باشلار آقمىش قانلارڭ حسابى يوق ايدى. النىدە سلاخى اولدىغى
حال دە شھادت درجە سنە وارمشلارڭ عددى تخمىنا يكرمى بىڭ قدر
ايدى. بونلار آراسىندە مشهور علمادن ولى الله خواجە بىردى، اوراز
محمد خان، محمد آتالق خان حضرتلرى، ه—م دە صوفى خانڭ
آنالارى وار ايدى. شو محاربه دە بونلارڭ همەسى شھيد اولدىلار.
روس استىلاسى صوڭىندە توركمنلەر قلعەسى كوڭ تپە نامندە قىلىندى.
كوڭ تپە دە پويىزدە ۱۵ دىققە توق قىلدى. محطەدن (صطانسىيەدن) اون خطوہ
قدر تيمور بولڭ صول طرفىندە اولوب بوگون خراب اولان كوڭ تپە
قلعە سنە واردىم. اسلام غازىلرىنڭ جان تسليم ايتدىكلىرى اورون دە

آنلارڭ احوال ماضيہ لرینی فکرة آلوب شهید اولمش قارندشلمرزم
روحلرینه دعا ایتدم.

کوکتپهده تکه تورکمنلرڭ اون ملیون مقدارنده اولان آلتون
کومش ماللری غنیمت طریقیله روسیا ننگه قالدی. مهاربه سوکنده
کوکتپهده قیامت قوپمش کبی اولدی: آتاسز آناسز قالمش اینتامڭ
فریادلری کوکلره قدر ایرشدی. جنرال سقوبیلوف کوکتپه مهاربه سنه
بش یاشنده آتاسز آناسز قالمش بر قزی کندو خانه سنه آلوب،
رجوع ایدر ایکن او یتیمه یی برابرنده پتربورغه کتوردی. غرافینه
میلوتینیهه تقدیم وهبه ایتدی، کوکتپه یانوار ۱۲ ده ضبط اولنمش
ایدی. یانوار ۱۲ تاتیانه کونیدر. شو اجلمدن او صبییهه تاتیانه
اسمی ویرلوب، سقوبیلوف نامنه میخاییل قزی اولدی. تاتیانه موسقواده
بر انستیتوت ده تربیه اولنوب شوکونده تکنسکایه نامیله پتربورغه
اقامت ایدر.

کوکتپه قلعه سنڭ سقوطی اطراف ده اولان تورکمنلره تأثیر ایتدی
تورکمنلر عاشق آبادده طوبلانوب مشاوره سوکنده اوز آرالارندن جنرال
سقوبیلوف جنابلرینه آق صاقالار کوندورب روسیایه تابع اولاجقلارینه
راحت هم طنچ طور اجقلارینه عهد ویروب تابعیتی قبول ایتدیلر. کوک
تپه قلعه سنڭ سقوطی تأثیر یله مروخانلغی ده عرض تابعیت ایتدی.
او وقت مروخانلغی تختنده جلوس ایدن ذات عالی خاتون
نامنده بر خانم ایدی، شو خانم حضرتلری کوکتپه تورکمنلرینه مدد
ایلرک بش بیڭ سواری عسکر کوندورمش ایدی. کوکتپه سقوطی
سوکنده عالی خاتون خان خانم حضرتلری مهاربه فائده ایتیمه جگینی
بیلوب، روسلارڭده ظلم قیلما دقلارینی کوروب ۱۸۸۴ سنه ده
روسیایه عرض اطاعت ایتدی. وقتیله بیوک اولمش مروخانلغی شمدی
روسیا دولتنده عادی بر او یزد اولدی.

VIII

پويزد كوك تېپە دن حركت ايدوب عاشق آباددن مرورى صوكتىك
مرو شھرىنە ككلىدى.

مرو شھرى غايىت قديم بىر شھردىر. زردشتىك كىتابىندە نامى
مذكور در اسكى زمانلردن بىرو معمور ايدى. بىرىنچى قرن ھىجرى دە
ممالك اسلامىيە دائىرەسىنە داخلى اولوب، خراسان كېى بىيوك ولايتىنىڭ
مركزى ايدى. ساچوقىلردن آلب آرسلان و سلطان سىنچىر زمانلارنىدە
كرسى ۋە حكومت اولوب بىر مىليوندىن زىيادە نفوسى وار ايدى.
مدرسى ۋە كىتبخانىھ كېى مؤسسات علمىيەسىلە مدنيت اسلامىيەنىڭ
بىيوك مركزلارنىدە معدود ايدى. چىنگىز النىڭ تامامە تخرىب اولنىشى
ايسە دە بىرىنچى ھواسنىڭ لطافتى سىبىندىن آز مدت دە بىكى دن اعمار
اولنىدى. صوكرە تىمورلىنىڭ النىڭ تكرر تخرىب اولنوب، ۱۰ نچى قرن
ھىجرى دە اوز بىكار النە، متعاقبا شاھ اسماعىل صفوى زمانىدە ممالك
ايرانىيە رىبط اولنىشى ايدى. ۱۲۰۲ سنى ھىجرى دە بخارا امىرى
طرفىدىن كلىيا تخرىب اولنوب قاچ بىيىڭ سنىلەك بىر شھىر خرابەلىك
صورتىنە ككلىدى. اوچ سنىھ صوكتىك صارق توركىملىرى ايلە تىكە توركىملىرى
مردىڭ خرابەلىرى اوزرىنە خىمەلرىنى قوردىلار. بىوز سنىھ صوكتىك
بىعنى ۱۸۸۴ سنىھ مرو توركىملىرى ھىاربە سزروسىيايە تابع اولدىلار.
روسىيا اسكى شھرىڭ خرابەلىرى اوزرىنە بىكى شھرىڭ اساسلىرىنى وضع

ایندی، هواسنک لطافتی، یرینک اهمیتی، تیمور بولک معاونتیه ،
البتہ یاقین زمانده گوزل هم بیوک شهر اولاقدر.

شو مرو شهری امام احمد بن حنبل، سفیان ثوری، اسحاق بن
راہویہ، عبدالله بن المبارک، بوبکر الثعالی کبی الکبیر اماملرک مسقط
رأسی اولمشدر.

پویزدمز مرودن حرکت ایدوب، بیرام علی، اوج حاجی
منزللرینی مرور سوکنده آمو دریا محطه سنه کلدی.

خزردن سوک بورایه قدر بر صو اثری کورمه مش ایدک.
آمودریا آثار اسلامیده جیحون اسمیله تسمیه اولنمشدر. شو نهرک
شمالنده اولان مملکتلره « ما وراء النهر » نامی ویرلمشدر. کتب
یونانیهده « اوکسوس » تسمیه اولنور ایمش. شو مناسبته ماوراءالنهره
« ترانس اوکسانیه » دیرلر ایمش. آمو صحراسندن مرورینه کوره
آمودریا تسمیه سی شمدی بین الناس شاعدر. ماوراءالنهر مملکتلرینه
حیات ویرن معمور ایدن شو نهردر. مشهور زرافشان نهردی ده آمو
دریا نهرینه تابع اولوب سمرقند بخارا طرفلارینی دنیا جنتی کبی
ایدن بر نهردر.

پویزدمز آمودریادن حرکت ایدوب چارجوی محطه سینی مرور
سوکنده « فاراب » نام محطه کلدی .

فاراب اسماعیل بن حماد الجوهری، ابوالنصر محمد بن طرخان
کبی عالمده ناملری مشهور عالملرک وطنیدر. شو ایکی ذات تورک
اوغلی تورکلدر. اثرلریله همه عالم اسلامیته استاذ اولمش ذاتلدر.
باخصوص ابوالنصر حضرتلری عالم اسلامده ظاهر اولمش حکیملرک
اک بیوگیدر. هر بر علمده ید طولاسی وار ایدی. هر علمده بیوک
بیوک کشفیاتی غایت چوق آثاری واردر. اثرلریله کندوسندن سوک
کلمش حکیملره، شمدی زمانمده اک مترقی یاور و پایه هر علمده استاذ

اولشدر. زمانه سنده اڭ متمدن مملکتلرڭ هر برینه کیدوب ،
او وقت عالم مدنیت ده معروف اولان لسانلرڭ هر برینی اوگره نوب ،
اسلام عالمنده ظاهر اولان بیوکلرڭ اڭ بیوگی ایسدی. ۳۰۰۰ تاریخ
هجری ده شامده وفات ایدوب اوراده دفن اولنمشدر. بویله بر آدم
ایله تورکلر نه قدر فخر ایدر ایسه ده اورونلیدر.

چین دولتی اوزرینه سفر ایدر ایکن تیمورلنگ حضرتلری
کلیتلی عسکر یله بورایه واصل اولوب ، ۸۰۷ سنه ده فاراب ده وفات
ایتمشدر. شو فاراب بعضلرڭ بیاننه کوره «اترار» ڭ عینیدر؛ بعضلرڭ
بیاننه کوره اترار فاراب قریبنده بر قصبه در.

شویله تاریخی نقطه لاردن کچر ایکن انسانڭ قلبنه بر قاچ
دقیقه لک سرور استیلا ایدر ایسه ده، عاقبت ، حالمز ماضیمزه قیاس
اولنور ایسه، قلبی بر بیوک قایغو استیلا ایدر.

فاراب دن صوڭ، بر قاچ محطه دن مروری بعدننه، پویزدمز «یکلی بخارا»
محطه سنه کلدی. بخارای زيارت ایتمک قصد یله بن شو محطه ده ایندم.

IX

شو محل اسکى ده قاغان نامنده بر قیشلاق ایمش. ۱۸۸۸ سنه ده
بورایه تیمور یول وصولی سوکنده، روسلار یکی بخارا نامنده یاورویا
طرزنده بر شهر تأسیس ایتمشدر. شو یکی بخارا اسکى بخارادن
۱۱ چاقرم قدر مسافه ده در. شو شهرده بخارایلرڭ بیوک بنالری ،
روسلارڭ تجارت مغازه لری واردر. تیمور یول مأمورلرینه عسکر
توره لرینه ماعدا بوراده روسیا طرفندن بخارا خانلغنه وکیل سیاسی
اولان آگینت اقامت ایدر. شمدی شو ساعت بوراده وکیل سیاسی

صفتیله اقامت ایدن ذات موسیو لیس سار جنابلریدر. شو ذات اورتا آسیا تاریخنه سیاستنه تماما آشنا برداتدر. بخارا امیری خارجی داخلی امور مهمه طوغروسنده شو ذاتک اشاره سیله عمل وحرکت ایدر. کونلرمز غفلت کونلری دگلدر. شو عصر قورشون خنچر عصری ده دگلدر. عصرمز علوم و معارف عصریدر؛ اداره سیاست میدانیدر. شریف، ناشریف ایکی بخارا آراسی باغلار ایله طولودر. شو آراده خیلی خوب شوسه (طاش بولی) انشا اولنمشدر. فایتونه بنتم. شام وقتی ایدی بخارایه متوجه اولدم. اطراف ده اولان بنالر، قارش کلن آرابالار بگا غایت غریب کوز وگور ایدی. بخارا شهرینک قابوسنه یندک. وقت ساعت طوقز ایدی. شهرک قابوسی باغلانمش ایدی. بوراده بخاریلره یستودن صوگ شهره کرمک شهردن چیقمق یوق ایمش. بوگا کوره شهر قابولاری همه سی باغلی اولور ایمش. لسکن روس تبعه سی حقنه یاخودباشنده شاپقه سی وار آدملر حقنه شوخوب نظام جاری دگل ایمش. بن ده روس تبعه سی یم. باشم ده شاپقه ده وار ایدی. بگا دروازه نی آچدیلار. غایت قارا کلق، تونل شکلنده کوچهلر ایله (اوراملار ایله) نوغای سراینه روان اولدق. شو شهرده یستودن صوگ صباح نمازینه قدر کوچهلرده یورمک عادت اولمادیغنه کوره کوچهلرده فانوس یاندرمق هم، ضرور اولمایور ایمش. طوی مجلسی یاخود دیگر مهم مجلسلر اولور ایسه یا ایسه ضرور حاجت حقنه یورمک لازم کلور ایسه هرکس النده کندو فانوسیه کوچهلری اوزار کیدر. شو نظام مصاریف عمومیه ده اقتصاد اصولنه مبنی ایمش. عجیب شهرک عادتیه ده نظامیه ده غریبدر. نوغای سراینه کلدم. اوراده بر حجره کرا ایتدم. شو شادلق کیچهمز نوغای سراینه کچدی. تون گزمیه رخصت یوق! بن ده شو کیچه هیچ بیر یره وارامادم. حجره ده قائدم. دورت بش دقیقه ده بر قولاغمه بارابان طاوشلاری کلور ایدی.

نره دن ؟ بيلمه يور ايدم . خادم دن صوردم . شب گورد نامنده اولان اورام صانچيلارى اللرنده اولان كوچك بارابان لاريه يستودن صباحه قدر اويله ايدرلر ايمش . ايكي اوج ساعت اويودم . قالقدم . اويغو آلمايور . فراشده ايكن افكار ايله مشغول قالدم . ساعتى باقدم . طاك قريپ ايمش بيلمم . دورت بش دقيقه صوك دها بر غريب اوزون آواز ايشتمم . ير قاچ دفعه تكرر اولندى . نصل آوازدر ؟ بيلمه دم . اويغودن قالقمش بر آدمى كوردم . نصل آوازدر او ؟ ديدم . حمام بوغ ؛ حمام بوغ ؛ ديدى . اما آكلامادم . شو بگا غريب كورنمش آوازدرن صوك گويا بتون شهر آياغه قالقدى كچه لوده آدملر آرابالار حركت قيلمغه باشلادى . بنده تماشا ايتيم ديهرك قابو ياننه چيقدم . انسانلر او طرفه بو طرفه ، اللرنه فانوس وار حركت ايدپورلر ، هوا قارا كلف ؛ اما بازار آياغه قالقمش . بر قدر غريب كورندى ، حجه به كردم . ياريم ساعت قدر اوطوردم . بوراده صاماوار يوق ايمش . بر فتجان بر جايجوش ايله چاي ويرديلر ؛ ايچدم . قوياش چيقدى ، داملا محمد قاسم محمدوم حضرتلرينى زيارت ايتمك كورمك قصديله كندم . صوراشدم ، بولدم ؛ شو ذات قازانده استاذ شهير داملا عبدالعلام حضرتلرينك ولد رشيديدر ، بخاراده تحصيل علومه مشغول ايدى . آغاچ بازارنه واقع مدرسه زرگرانده كندولرينك حجه لرنده اقامت ايدر ايدى . مقدا بن قازانده داملا عبدالعلام حضرت مدرسه سنه درس اوقومش ايدم ، شو سبيله داملا قاسم محمدوم بيلور ايدم بر ساعت قدر صحبت ايتدك . محمدوم حضرتلرى بگا بعض بر عادتلى تعليم ايتدى . بخاراده طلبه لره ملا بچه لره داملا لره نوغاي سراى كى جاي لره اينمك عيب ايمش اورالار ، جاي خوب ، دكسل ايمش ، لاجل ذلك نوغاي سراى ترك ايدوب زرگران مدرسه سنه كوچدم .

بخارا، پکین شهرى كى، بالچىق دهن يا صالحىش بىوك قورغان ايله احاطه اولنمىشدر. قورغان دورت صاژين ارتفاع ده، ايكى صاژين كىكلك ده در. قورغانك ۱۳۱ برجى؛ كرمك چىقمق ايچون اون بر دروازەسى واردر. اوزونلغى ۱۱ چاقەروم دورتيوز صاژين قدردر. دروازەلرك ايكى طرفنده اسكى اصول اوزره محاربه ايچون ايكى طاش مناره كى بىر شى واردر.

شو قورغان، بخارايى توركلرك هچومندن صاقلانق ايچون خلفاي عباسيه دن المهدى محمد بن المنصور حضرتلرى عصرته، ۸۳۰ سنه ميلاديه ده بنا اولنه باشلامىش. ۱۲۲۰ سنه ده چنگيز خان شهرى خراب ايدر ايكن قورغان دن بر اثر براقمادى. اون دورت سنه صوكره يعنى ۱۲۳۴ سنه ده چنگيزك بالاسى چغتاي وقتته شهر تكارار قورغان ايله احاطه قىلنمىشدر. شهرك كاروان سرايلرى، بىوك مسجدلرى مدرسه لرى عموما آق طاش دن بنا اولنمىشدر. اما خانه لىر طاش دن اولمايوب، هب آق رنگ ده اولان بالچىق دن يا صالحىشدر. خانه لىر برى ديگرينه متصل؛ اورام لار غايت طار؛ اكثرى بر ياريم آرشين اولوب، بعضلرى آلتى آرشين قدرده اولور. بونك اوزرينه بخاراده هچ بر طوغرى اورام بولنماز، توركستانك، اورتيا آسيانك اسكى شهرلرى عموما شو طرزده در.

مدرسه زرگران ده بر قدر استراحت ایتدك . مسافرلره حمام وارمق عادت ايمش : حمامه كندك . يول چارش ايجنده ، غايت طار ایدی . ايكي طرفم زده مسجد ، مدرسه کروان سراي ، چای خانه ، سرتراش دكانلری يول بويينه متصل ایدی . اوراملارده وعظ ايدر درویش لره ، قصه و مكاييت نقل ايدر مداحلر ، حوض کنارلرنيك بيوك آغاچ لار آستنده آچيق اولان چايخانه لره ، كوچه لرده او طرفه بو طرفه كيدوب كلن انسانلر ، لسانلری ده لباسلری ده مختلف عرب ، اوزبیک ، تاجیک ، افغان ، هندو ، يهود ، روس تورکمن ، قازاق ، تاتار ، ايران قوملری بونلار ك همه سی بر میدان ده طوپلانوب حرکت ايدوب جانلی بر موزه خانه شكلنده ایدی . شو منظره بنم كيبيلر ايجون او قدر عجيب او قدر غريب ایدی كه بن قلمله تماما تعريف و تصوير ايله م ياريم ساعت قدر حرکت صوكنده حمامه كندك . شو حمام ، نصل بر طرفله در معلوم دگل ، خواجه نقشبندي حضرتلرينه منسوب ايمش . شو شهر ك حمامی ده غريبدر . بوراسی بزم روسيا كبی دگلدر : حمامه پرده سز ازار سز كرمك اولماز ايمش . كيوملرمزی چيقاردق . پرده ويردیلر بدنك آشاغی نصفی نی اورتدك . اسلام شهرنده اسلاميت اصولنه غايت موافق شو حالی كوروب ممنون اولدم . اسلاميت ده اولان بيوك بر فرضك خلافتنده اولارق عادت اولوب كتمش عورت آچيقلغی شمدی بكا غايت مكره كورنميه باشلادی . بيلمم ، بزم دين دعوی ایدن عالملرمز اهل ارشادمز شو زمانه قدر بويله خلاف دين اولان بر عادت مزه نصل اولمش ده تنبيه ايتمه مشلر ! كندوم ده بر شهر ك امامی يم ؛ لکن شو مسئله ده شو زمانه قدر غفلت ده ايدم . حمامه كردك ، بوراسی بزم حماملره بام باشقه در . حمامك جدارنده پنجره يوق ؛ غايت اوفاق پنجره لر حمامك سقفتنده (توشه منده) ایدی . اورتاده توگار ك بيوك بوله . اطرافی ده بر قاج اوفاق بوله لر ، بر

ایکی ادرتاچه بولمه وار ایدی. بیوک بولمه ده مروردن یاصالمش یاریم
ذراع ارتفاعنده بر صفه. حمامک زمینی مور ایله فرش اولنمش؛
اسسیدر؛ آباق ایله باصلماز؛ هر کیم حمامده بر آغاچ
باشماق ایله یورور. اطرافه باقدم. صو آرادم. صودن بر اثر یوق.
اطرافده اولان بولمه لره کردم. بوراده حمامک جدارنده، بردارغ قدر
یردن ارتفاعده بردلیک کوردم. هر آدم النده برکاسه سی وار، کیدر؛
اورادن صوآلور. اشته حمامک مخزنی اوراسیدر دیدم. واردم. المده
وار کاسه ایله صوآلدم. لکن صو غایت اسسی ایدی. نه قیلایم دیه رک
طوردم. اطرافده اولان آدم لری ملاحظه ایتدم. بر آدم کلدی،
مخزن دن بر کاسه سیله اسسی صوآلدی؛ حمامک دیگر بر طرفنه واروب،
بوراده حماملارده ایکی مخزن اولور ایمش. بری اسسی صو، اوبری
صاووق صو اولور ایمش. بن بویله یایقانمیه عادت ایتمه مشم؛
شو حال بگا بر قدر غریب کورندی. حمامک هواسی او قدر اسسی
دگل ایدی، بزم روسیا حماملارنده اسسیلک باشدن؛ بوراده
اسسیلک آباق دن ایمش. یاریم ساعت اولمامش ایدی، وجودمی
تماما عرق استیلا ایتدی. بوراده حمامک هواسی انسانک وجودینه
تدریجا تأثیر ایدر ایمش. بزم روسیا حماملاری کبی باش طرف
غایت اسسی؛ آباق طرف صالحون اولمایور ایمش.

بوراده حماملارده ماصاژ اصولی، بخاریلر تعبیرنجه، خادمیلک
غایت معروفدر. خادمیلری تماشا ایتدم؛ آسیایه مخصوص بر اصول
ایله انسانک هر بر عضوینی بیوک بر قوتله دلیک ایدرلر. شو ماصاژ
اصولی بخارا حماملارنده معروف اولدیغی کبی، بخاریلرک خانه
لرنده غایت مقبول ایمش. بخاریلرک بیوک لرینک هر برینه
مخصوص بر خادمی اولور ایمش.

بر ساعت قدر حمام ده قالب ، چیتقم ، حمامیلر بگا قوری
پاك ازار ویردیلر. بدنمی تمامابریویك لقاغه ایله احاطه ایتدیلر. باشمه ده
عمامه کبی بر شی اورادیلر، کیوم بولمه سنه چیتقم، بر ایکی دقیقه
استراحت ایتدم. خادملرک بری کوچک بر جابجوش ایله چای
کتوردی. حمام سوکنده، روسلارک پیوالارینه بدل، بوراده چای
ایچرلر ایش. بر کاسه چای الهه آلدیم؛ چای یشیل رنگده ایدی.
روس پیواسی کبی آچی ایدی؛ او بله ایسه ده، بیللمه نصل، پک
طاتلی ایدی. ایچدم تمام ایتدم؛ کیوملرمی کیدم. بندن نه قدر پل لازمدر؟
دیدم. حمام، دورت بش ازار، بر جابجوش چای ایچسون الیمته
لاقل ایلی آلمش تین آلورلار خیال ایتدم. خادم: سزدن فلان
قدر پل لازمدر، دیدی. پک آز ایدی، اون تین دن زیاده دگل
ایدی، بر بخاری کومش ویردم. رحمت اوقودیلار. شهری کورمک
قصدیله کتدم. بخارانک ایگ بیویک مجمع ناسی اولان «لب خوض» طرفنه
واردم. بیویک خوض اطرافنه آچیق چایخانه ده یشیل آغاج
کوله گه سنه بر پالاس اوزرینه اوطوردق. قارشومزده اطرافی مرمر
طاشیله بنا اولنمش پک بیویک خوض. دیگر طرفه تخمینا اون
صاژین قدر مسافه ده غایت تکلفلی نقشلی بنا قیلنمش «دیوان بیگی»
جامعی. شو دقیقه یه قدر بویله بر مسجد کورمه مش ایتدم. غریب
بر اصول ده بنا اولنمش؛ بزم روسیاده واربنالرک برینه قیاس ایدوب
تعریف ایتمک ده ممکن دگل. بزم روسیاده او بله غریب بنالر
اولمایور.

چایمز ائناسنده رفیق سامارالی داملا حسین حضرتلری
«شوساعت بخارا رئیس بورایه کله چک؛ شو میدان ده فلان اورون ده
اوطوروب تفتیش ایده چک بخاراده اصول او بله در؛ رئیس هر کون
ملازمیلر یله شهرده عیبیلری تفتیش قیلوب یورور. گناهنه کوره

جزالرینی ویرور. رئیس نوبتله بازارلاری گزر. بو کون نوبت لب حوض میداننده در. دیدی.

زوالدن بر ساعت مقدم ایدی؛ بخارا رئیس لب حوض میداننده کلوب، بشیل آغاچ آستنده حاضرلنمش بر پالاس اوزرینه او طوردی. یاننده برابر کلمش اوتوز قدر ملازملری اطرافده اولان دکانلره بازارلاره طارالوب، شکایت ایدن آدملری، خیانت ایدن تاجرلری آرامیه باشلادیلار. وزنده خیانت ایدن، مالنده عیبی اولان اوچ آدمی حضور رئیسه کتوردیلر. برینگ خیانتی شاهدلر شهادتیه ثابت اولدی. رئیس اون قاقچی جزا تعیین ایندی. ملازملرک بری محکومی قوللارندن طوتوب آرقاسنه آلدی. دیگر بر ملازم آچیف اولمش آرقایه در حال قاقچی یاغدرمیه باشلادی. بیچاره مسکین بر قاق دفعه توبه کردم، تقصیر! توبه کردم، تقصیر! دیدی ایسه ده اون عدد قاقچی تمام اولدی.

بوراده قاقچی سز تربیه و اداره اولماز ایمش. قاقچی بزم روسیا دولتنده آت، اوگوز، هم سوز آکلماز حیوانلر ایچون استعمال اولنور. فقط بخاراده آدملر تربیه سنه استعمال اولنور قاقچی روسیاده حیوان تربیه سنه استعمال اولنور قاقچی لاردن ده جسیم ده اوتکوندور.

بخارا شهرينك قورغانى آلنى يوز ايللى ايكى مربع دهساتنه قدر يرى احاطه ايتمشدر. اسكى شهر شو قورغانك داخلنده غايت طغز صورتده بنا قىلنمشدر. قورغان اوچ يوز آلتمش قدر گذر؛ هر گذرده بر مسجد وارد؛ بيوكلرى سكر قدردر. يوزدن زياده مدرسه؛ آلتمش قدر بيوكلرى. قرق كاروانسراى، اون آلنى بيوك حمام؛ ۵۰ قدر چارسو. شهرده الك بيوك ميدان ريگستان ميدانيدر. ريگستان بر قلعه ايچنهدر؛ قلعه تخمينا ۱۰ دهساتنه قدر يرده مبنى اولوب، ارتفاعى آلنى صاژهن، احاطهسى برياريم چاقرم قدردر. قلعه صنعى بر تپه اوزرنده بنا اولنمشدر. قلعه داخلنده اميرك سرايلرى؛ قوش بيگى ديوان بيگى كى بيوكلرك خانهلرى. مسجىلر واردر.

شهرك دروننده بر بيوك شاهرود وارد؛ بونك واسطه سيله زرافشان نهرندن كمش صو شهر ايچنه طارالوب ۸۵ قدر حوضلره تقسيم اولنور. شاهرود ۳ چاقرم يوز صاژهن امتدادنده اولوب، بونك اوزرنده اون اوچ طاش وبر آغاچ كوبرى واردر. شهرك ايچنه ۱۳ گورستان؛ هر گذرده تخمينا خصوصى قبرلر واردر.

شهرده حوضلرك گورستانلرك كوبلگى، حوضلرده اوزاق مدت محبس قالوب، صولارك تعفننى فسادى، آغار صولارك يوقلغى، خانه لرك

صوڭ درجه طغزاقى، جاي كونلرينڭ غايت اسسىلگى، توزانڭ نچاستڭ شهردە چوقلغى، شو شيلر سببيلە شەرڭ هواسى تاماا فاسد اولوب خلاق صحت اولور؛ اوراده معيشت غايت آغير اولور. تب، ورجە، رشتە كىي مرضلارە ابتلا پيدا اولور.

بخاراده هوا صو جهتلرى غايت فنادر. شەرڭ قورغانى. گورستانلرى، حوضلرى سببندن هوا صوڭ درجەدە فاسد اولور. شهردە پاك، تازە، قوانين طبيه يە موافق صو بولنماز. اوزاق زماندە حوضلدە قالب، صو تاماا متعفن اولور. اميرلرڭ بيوكلرڭ، عالمرڭ شو ايكى خصوص دە مساهلەلرى عفو قىلنماز درجەدە بيوك قصوردور.

بخاراده خانەلر همهسى آق بالچيق دن اولوب، طيش طرفدن غايت سادە اولور. لىكن مسجدلر، مدرسەلر، كاروانسراىلر عموما طاشدن، هم غايت بيوك اولورلار مسجدلرڭ مدرسەلرڭ بنالرنده غريب اصوللر، جدارلرنده پيش طاق لارنده عجيب نقشلر بخارايى معمور شەرلر قطارينە ادخال ايدر.

لىكن صوڭ درجە تأسف اولنور حاللردندركە بخاراده شو آثار قديمەلرڭ تاريخى جهتلرى معلوم دگلدر. اويلە تاريخى آثار قديمە لرى يوروب كوروب بيلمك ايچون، سياحلرە بر رهبر بير دليل كىي كتاب بولنماز. بن شو حالە نە قدر تأسف ايدر ايسەم دە تعجب اينمە يورم. زيرا بخاريلر اويلە بيوك آثار تاريخيەلرە التفات ايتمزلر. سياحلرى دە كندولرى ايله برابر اصلى معلوم دگل اسكى گورلرى زيارت ايتميه آلوب كيدرلر. بوراده امواتى زيارت ايتمك فوق العادە اعتباردە ايمش، اڭ مشهورلرينڭ ناملرينە هفته كونلرينڭ بىرى تخصيص اولنوب، او كوندە اوبزرگوارى زيارت ايتمك،

عبادت کبی عادت ایمش، لکن آثار تاریخیه به اعتبار کوزیله نظر ایتمک، اسکی ده اولمش شأن وشوکنی غیرت فکریله بو کون ملاحظه ایتمک بخاریلرده یوق ایمش .

بخاراده وار مسجد جامع لراک الک بیوگی «مسجد کلان» در روایتلره کوره ۹۴ سنه هجریه ده قتیبه بن مسلم حضرتلرینک امریله بنا اولنمشدر. او وقت دمشق شام ده ولید بن عبد الملک حضرتلرینک امریله اسکی بر کنیسه محلنده غایت بیوک بر مسجد بنا قیلنوب «جامع اموی» تسمیه اولنمش ایدی .

بخاراده برنجی جمعه می مسجد کلان ده ادا ایتم . مؤمنلره شادلق ویرمک ده اولان شو مسجد کلانه دخولم دقیقه سنده خاطرمه تاریخ ده مشهور ایکی دقیقه خطور ایتدی : بری : هجرتنک ۸۵۷ سنه سی جمادی الآخره یکر می یلنجی کونی سلطان محمد خان حضرتلری طرفدن قسطنطنیه فتح اولنور ایکن، عسا کر اسلامک شکرالله ایاصوفیاده نماز ادالری ایدی: ایکیچی سی ۶۱۷ سنه هجریه ده عالمک الک بیوک فاتحی اولان چنگیز خاننک او وقت الک معمور الک لطیف اولان بخارای زبر وزبر قیلوب، آت اوزرنده اولدیغی حالده شو مسجد کلانه منکبرانه دخولی ایدی. زمان اویله ایمش دیدم : بر کون سنی او بر کون سندن ماعدای رفیع ایدر ایمش دیدم ده آهسته آهسته جامعک محرابی طرفنه مرمر طاشیله فرش اولنمش آچیق بولدن حرکت ایتدم . بولک اوزونلغی جامعک بیوکلیگی بکا غریب کورندی . زیرا بن روسیاده بویله بیوک بر معبد کورمه مش ایدم . مسجد کلانک اورتاسی غایت واسع مربع شکلنده آچیق بر میداندر . اطرافی ستونلر ایله متعدد بولمه لره بولنمشدر . مسجدک تمامی تخمینا یوز بیگ آدمه سجده قیلیمیه بر ویره بیلور قدر بیوکدر . محرابه یاقین واردم . سورة کهنی اوقور

قاریلری استماع ایچون بر ارون آلدیم. جماعت نه قدر چوق ایسه ده بیوک جامعده خالی اورنلار وار ایدی. اوطوردیم؛ قرآنی طکلادم. قاری افندی ده تجوید او قدر یاخشی دگل ایدی. غناسی ده کلام عربیه نظم قرآنه موافق اولور درجه ده دگل ایدی. علوم اسلامییه فنون دینییه مرکزی حساب اولنور بخارا کبی بر شهرده، «مسجد کلان» کبی بر بیوک جامعده تجویدسزلیک قراءت بیلیمه مک بکنا غایت غریب کورندی. احتمال شو قاری او یله در؛ اّما باشقه لاری او یله دگلدر دیدیمده قالدم. شودقیقه ده بر قاچ آدم برلک ده اذان او قومیه باشلادیلار. هر طرفه ایشندرمک ایچون بر قاچ آدم برلک ده غایت بیوک آواز ایله اذان او قولار ایمش. سنت او قولدیلار مسجدک اورتا بیرنده اذان ایچون تعیین اولنمش بر طاش اوزرنده مؤذنلرک بری غایت بیوک آواز ایله خطبه اذانی او قودی. غایت نورانی مهابت بر اختیار منبر اوزرینه چیقوب، عربی العبارة معروف خطبه لرک برینی او قودی. خطبه ده بخارا امیرلرینک ناملری ذکر اولنور ایمش. بخاراده جمعه نمازی تماما بزم روسیا جامعلرنده جمعه نمازی کبیدر.

نمازدن سوگره جامعی بر قدر تماشا قیلوب، مناره کلانی تماشا ایتمک ایچون جامعدن چیقمدیم. شومناره مسجد کلانک یاقیننده ایسه ده متصل دگلدر. بخاراده مسجدر بیوک اولور ایسه ده، مناره لری غایت اوفاق اولور. بخاراده یالکز بر بیوک مناره واردر. اومناره «منار» یاخود مناره کلان اسمیله تسمیه اولنور. مدور اسطوانه شکلده اولنوب، ارتفاعی تخمینا اوتوز صاژهن دن آشاغی دگلدر. بناسی هندسه سی غایت غریب اولوب، بخاراده تاریخی بنالرک اک برنچی سیدر. نه وقت بنا اولنمش قطعاً خیر آلامادم. لکن «تاریخ منار: منار، سوزینی ایشتوب، دولت سامانیه مؤسس اسماعیل بن احمدک زمانده

مبنى اولديغنى گمان ايتدم. لىكن نصل اولمش ده چىنگىزنىڭ نىدىن نجات بولمىش؟ ديدم ده بر قدر تعجب ايتدم.

يارىم ساعت قدر شو بىوك منارنىڭ اطرافىدا گىزوب، منارى هم منار ياننىدا بنا اولنىش مىرسە مىر عربى تماشا ايتدم. كوزمە اوپلە غرىب غايت بىوك بنالرى كوروب بر طرفدىن لذت هم ممنونىت آلور ايدم، دىگر طرفدىن، احوال تارىخىلەرىنىڭ مېھوليتى بىوك بر قايقو وىرمك دە ايدى. كىم دن صورار ايسەم دە بىلمەيور، رھبەر دىللى اولور بر كىتابى نرە دن آرار ايسەم دە بولنمايور. شوپلە بر تىخىر دىقىقە سىندە يانمە سامارالىق داملا حسىن حضرتلرى كلوب سلام سوكنده بىئاخطابا: «سىزى مەفتى بخاراي شرىف ايشان داملا سراج الدىن حضرتلرى خانەسنە دعوت ايدر. كىدەلم.» دىدى. مەفتى بى كورمىش بىلمىش اولدىغىم يوق. بورادە بىكى كلىمىش معلوم بر آدمى دعوت قىلوب ضىافت وىرمك بر عادت اىمىش. بخارا خلقى مېھان پرور، رتبەسى نە قدر بىوك اولور ايسەم دە متواضع اولور، مەفتى حضرتلرى دە بىم بخارايە ورودم دن خىبر آلمىش، كورشمك طاشمىق اىچون بىنى خانەسنە دعوت ايتمىش اىمىش. ممنون اولدم، دعوت لرىنى اجابت ايدەرك كىندم. يول دە كىدر اىكن بىوك چارشودن كچىك، بر قاچ بىوك مىرسەلرى كوردم. سوكرە غايت بىوك توغى وار بر مزار ياننە كلك. برادرم داملا حسىن حضرتلرى «بوراسى بىوك بر مزاردر، بورادە اىباى علوم صاحىبى امام غزالى حضرتلرى مدفوندر.» دىدى. تعجب ايتدم. زىرا عمرى بويندە بخارايە كلمەمىش، نرە دە طوغمىش اورادە كومولمىش بر امامى بورادە مدفوندر دىمك بىئا پىك غرىب كورندى. سوكرە آكلادم: بخارادە مزارلرڭ ا كثرى اوپلە اىمىش. ا كثرىنىڭ كىمىك مزارى اولدىغى دە معلوم دىكل اىمىش. روسيادە . . . ماترلار نصل كىشى اولنورلار ايسە بخارادە بىوكلر مرقىدى دە

اويله ككشى اولنور ايمش. مزارى كچدك. مفتى حضرتلريندك
خانەسنە كلك. حضرت ايشان مفتى جنابلربيله كورشك. غايت
اكرامله بنى استقبال ايتدى. خاطر مى حالى استفسار قيلوب، طعام
سفرەسنە بنى دعوت ايتدى. چاى طعام اثناسندە بزرگوارلرك بعض
حكايه لربنى نقل ايتدى. بخارا معيشتنه عائد بكا كوره غريب حاللرى
بيان ايتدى. بورادە خاتونلارك قزلارك حاللرى غايت آيانچ ايمش.
خاتونلارى قزلارى اوقوتمق تربيه ايتمك عادت دگل ايمش. اوقور
بازار خاتون بخارادە هيچ بولنمايور ايمش. دين بيلمك، نماز
قيلمق خاتونلارده هيچ يوق ايمش عائله امرلرنده، غايت غريب
اصوللر، طويلارده نكاح امرلرنده محوسيت دن قالمه غريب غريب
عادتلر وار ايمش. مجلسك نهايه سنده ايشان مفتى حضرتلرى
وصيت طريقيله بكا «دنياده وار شيلرك كافه سى بيهوده در، هيچ برشى ده
بقا ثبات اولماز: هر سرورك هر نشاطك اخيرى زوالدر» كى
سوزلرى سويله دى. شوذات بيكلرجه مريدلرك مرشدى، يوزلرجه
شاگردك استاذى اولوب، بخارادە علميله شهرت بولش بر مفتى ايدى.

XII

بخاراده. اهل علم داملا اسميله تلقیب اولنور، بخاراده اهل علمك اڭ آشاغی رتبهسی بش وقت نمازده امامت در. بخارا اماملاری اکثریا نادان اولورلار؛ بخارا اصولجه ختم کرده اولان داملالر یا بر جامعده خطیب، یا بر مدرسده مدرس، یا خود بر ناحیهده بر قریهده قاضی اولور. بونلارڭ هر بری ایچون ترتیب درس بدر: ملا جامی دن باشلاب ملا جلالده مذکور حدیثك سین بختنه قدر مرتب هر بر داملا خطیب اولاجق ایسهده قاضی اولاجق ایسهده یاخود مدرس اولاجق ایسهده لابد اوقور تمام ایدر. ختم دن صوڭ همتی وار ایسه مختصر، هدایه کبی شیلری کندو خواهشیله اوقورسه اوقور، یوقسه، یوق. قضا، تدریس، خطیبك رتبه لرینه ماعدا بخاراده دها اون ایکی مفتی، بر آخوند، بر رئیس، بر شیخ الاسلام، برده قاضی کلان اولور. بونلارڭ هر بری بخارا اصولجه ختم کرده اولان داملالردن مدرسلردن بختلرینه کوره امیر طرفندن تعیین اولنور. امیرده شو خصوصلارده قاضی کلانڭ اشاره سیله عمل ایدوب، بوڭا، کوره مدرسلرڭ مفتیلرڭ تزگینلری تمام تامنه قاضی کلان النده اولور. شوڭا کوره قاضی کلان مدرسلر فوقنه بر مستبد مطلق اولور ایمش. شو سببدن داملالرڭ رزقیده ارتقاسی ده قاضی کلان النده اولور.

داملار علملرینه کوره دگل، قاضی کلانه تقربلرینه دها طوغری سی
نفاقلرینه کوره رتبه لرنده ماهیه لرنده ترقی ایدرلر ایمش. بخارا
اصولنه واقف آدملرک سوزینه کوره، بخاراده علملک ده اهل علملک ده
سقوطنه شو حال برنجی قوتلی سبب اولمشدر. بخاراده قاضی کلان بزم
روسیاده عدلیه ناظری، متروپولیت کبیدر. لکن روسیاده عدلیه
ناظری هم متروپولیت اولمق ایچون نصل شرطلار واردر بکا معلوم
دگل، فقط بوراده قاضی کلان اولمق ایچون بخارا اصولنجه ختم کرده
اولان بر مدرس اولمق کفایه ایمش. حکمت میرزاجانی، ملاجلالی
تمه سی کبی کتابلارک اڭ مشکل عباره لرینسی مطالعه ایتیمه مقندر
اولور ایسه اویله بر آدم، خدای ویردی، اڭ اهلینلی حساب اولنور
ایمش. شو صوڭ درجه ده آیانج حالک سرینه واقف اولامادم. شویله
تأسفلی بر حالک سبیلرینی بیان قیلا بیلور بر آدم بخاراده بولامادم.
عسکر بیلردن سپاهیلردن اڭ بیوک مأمورلر: میرشب، کاروان باشی،
پروانه جی، زکاتجی، قوش بیگی حضرتلریدر. آلمانیا ده قانسلیر،
تورکیاده صدر اعظم، بخاراده قوش بیگی، بونلارک دولتجه رتبه لری
وظیفه لری بردر. لکن اهلیت کفاعت جهتلریله ایکی آرا ده غایت
بیوک فرق وار کبیدر. بخاراده زکاتجی باشی بزم مالیه ناظری،
کاروان باشی بوللار ناظری، میرشب ده پالیتسه رئیس رتبه سنده در.
ایکی اوچ کون قدر زمان بخاراده بیوکلرک زیارتیله مشغول اولدم.
بونلار چیت دن کلمش مسافرلری سیاحلری اکرام واحترامله قبول
ایدرلر. سیاحلر ایچون قاپولاری دائما آچیق اولوب هر برینه
هدیه لری حاضر اولور. روس حکومتی طرفندن ایلچی اولارق
کوندورلش تورهلرک، سیاحت قصدیله کلمش قلم اربابی اولان
ادیبلرک حاللری بام باشقه در. لکن نادان تاتارلارک، ناخال
روسلارک بخارا بیوکلرینی زیارتلری البته بر شی چالمق یا جامه

یاخود بولدوز آلفی غرضیله اولور. سیاحلرک هر برینه بر شی
ویرمک بخارا بیوکلرنده عادتدر، بیلورلر .

۱۸۹۲ سنه اخیرنده ۱۸۹۳ سنه ابتداسنده بخارا امیری
عبدالاحد خان حضرتلری روسیایه بیوک مهمان اولوب کلمش ایدی .
امیر حضرتلرینی روسیا تمام اکرامله قبول ایندی . تیمور یول
بوینده منزللرک هر برنده امیر حضرتلرینی اورانک اعیانی مأمورلری
استقبال ایدوب حضورعالیلرنده ال باغلاب طورولار ایدی
او سیاحتلرنده امیر حضرتلری دیکابر ۲۵ده بزم شهرمز روستوف
دون دن پتربروره کچمشلر ایدی . روستوف واقزلنک استقبال قصدی
ایله حاضر اولان جماعتدن امیر حضرتلری اک اول اهل اسلام
طرفندن کوندرامش هیئت اسلامیهی حضور عالیلرینه قبول
ایتدیلر . استقبال ایدن مسلمانلار آراسنده بن دن ماعدا بش آدم
وار ایدی : آخوند حاجی داملا عزت الله افندی دیولیقماق
حضرتلری ، برادر موصی بیگییف، روستوف معتبرلرندن رحمت الله
افندی پاتاشیف، محمدجان افندی یانبایف فضل الله افندی اوتکے یف .
امیر حضرتلرینی زیارت ایتدک . داملا عزت الله افندی زیارت
اثناسنده بر نطق سیاسی سویله دی . امیر حضرتلری سریر
سلطانیلرندن آباق اوزرینه قالقوب، آخوند حضرتلریک سوزلرینی
دکلادی . آخوندک افکار عالیه سندن طاتلی سوزندن ممنون اولوب ،
امیر حضرتلری بزلره خطابا : « زیارتکودن ممنوم . آق پادشاه
حضرتلرینک بیوک مرحمتلری عدالتلری سزه ویزه معلومدر . محبت
ایدوب صداقتده بولسکز . اسلامینک شأنیدر . » دیدیلر . زیارت
صوکنده بن ایکی مطبوع اثرلرم « گوزل قزخدیجه ، » گناه کبائر، ایله
ایکی دست خط اثرلرم « مرتد ، » قاتله ، لری امیر حضرتلرینه
تقدیم قیلوب ، بخارای شریفده خانلق ایچون بر روز نامه جرید

نشرینه رخصت امتیاز طلب بولنده بر عریضه ویرمیش ایدم او وقت
امیر حضرتلرینک معینده اولان زکاتچی آستانه قل حضرتلرینی ده
زیارت قیلوب، بخاراده جریده نشر ایتمک مسئله سنده بر قدر
سوز سویله مش ایدم، بخارا خانلغی نك مطبعه دن ده مطبوعات دن ده خبری
یوق، بیلور ایدم؛ لکن اوراده تدریسک رواجی علومک ترقیاتی
مطبوعات باغلی در. شو مناسبته بخاراده سپاهیلره قیلمش اولدیغم
ویزیتلرک اڭ اقدمی آستانه قل حضرتلرینه اییدی. او ذاتک
حضورینه کتدم. زکاتچی حضرتلری بنم عالمی خاطر می صوردی،
بنمله بر اسکی احباب کبی معامله اییدی. بنده البته مقصودم حاصل
اولور گمان ایدوب. جریده نشر ایتمک مسئله سنی اورتایه قویدم.
فقط بوراده سیاست عالمی بنم فکرم چه دگل ایمش. زکاتچی حضرتلرینک
بیانته کوره او یله شیلرک اختیاری بخارا النده قالماش ایمش.
«سز داملا افندی حاضر بیلیمزسه کزده صوکره آڭلارسز، سزه جریده
نشر ایتمیه هیچ بروقت رخصت ویرلمز. بیهوده زحمت چکمه کز.» دیدی
زکاتچی حضرتلری. بن شو غریب جوابک تفصیل لرینی بر قدر
صورمش ایسه مده، بوراده سیاسته تعلق واری مسئله لری سویله ملک
قطعا ممنوع ایمش. عفو اوتندم. ممنونیتی بیان ایدوب، تشکر ایتمدم.
زکاتچی حضرتلری اکرمله بنی اوزاندی.

ریگستانی تماشا ایتمیه کتدم. بکا بر رهبر ویردیلمر.
بنم رهبرم بکا پک آزی شی بیان ایدیور. بیلیم بکا او
رهبری دلیل اولمق ایچونمی؟ یاخود بندن ریگستان اسرارینی
صافلامق ایچونمی؟ ویردیلمر. شو ریگستان ده امیرک بر قاچ
بیوک سرایلری واردر. تخت امارت بوراده ایمش. شوکا کوره
بورایه «اریکه» محلی معناسنده اولان «اریکستان» صوکره بر آتغییر
ایدوب «ریگستان» دیمشلمر. امیرک ریگستان ده بخاراده اولان

سرایلرینه ماعدا آب وهواسی صافی لطیف اولان هر بیک لکده شهرلرده مخصوص سرایلری واردر. سرایلرده اوایله جمیله لر اوایله ملیحه لر واردر که وقتمزک برنجی ادیبی فرانسز ئه میل زوله ننگ حسن جمالیله مشهور «نانا» سی او جمیله لره نسبتله عادی بر خانم اولور. امیر حضرتلری سرایلرینک برنده قرار قیلماز ایمش. شو سنه لرده، ضرور بر مصاحت اولمازسه، امیر حضرتلری بخاراده قالما یوب، اکثریا شهر سبزده قالور ایمش. شهر سبز تاریخلرده فتوحاتیله برنجیلک درجه سنه واصل اولان امیر تیمور حضرتلرینک مولدی اولوب، بخارادن آرابا ایله دورت کونلک مسافه ده در. شو کونده امیر حضرتلری شهر سبزده در. شوکا کوره شو دفعه امیر حضرتلرینی کورمک بگا میسر اولمادی.

شو کون بخارا امیری میر عبد الاحد خان حضرتلری مرحوم مظفرالدین خان حضرتلرینک بر حیات اولان بش اوغلندن دورنچی اوغلی اولوب، ۱۸۵۷ سنه ده کرمینیه شهرنه دنیا یه کلمشدر. حاضرده ۳۷ یاشلرنده در. امیر مظفرالدین خانک وفاتی صوکنده ۱۸۸۵ سنه نویابر ۵ده خانلق تختنه جلوس ایتمشدر، امیر مظفر حضرتلری روسیا دولتنه بیوک خدمت لر کوسترمش بر ذاتدر: تورکستان قامپا. نیه سنده روس عسکرینه غایت بیوک اعانه قیلا طوروب، روسلارک تورکستانه استیلالرینی ممکن قدر تعجیل ایتمش ایدی. خصوصاً خیوا خانلغنه روسلارک هجومی وقتنده، کوک تپه مهار به لرنده، خوفند خانلغینی بتورمک امرنده امیر مظفر خان روسلاره کلس اعانه لر قیلیمشدر. روسلرده امیر مظفرک شو خدمتلرینی البته اونوتما دیلار. ۱۸۶۸ سنه ده قارش ده مظفر علیه نه حرکت باشلانمش ایدی. روسلار مظفوه اعانه یولنده عسکر کوندورب قارش شهرینی تارمار ایندی لر ۱۸۷۰ سنه ده روس عسکری مظفر علیه نه حرکت ایدن شهر سبز ایله

کتاب شهرینی تسکین ایدوب، مظفره ویردیلمر. ۱۸۷۶ سنه ده
روسلار اعانه سیله امیر مظفر کولاب ایله حصاری استرداد ایتدی.
۱۸۷۷ سنه ده دروازه ایله قاراتگیینی آلدی. خپوا محاربه سنه امیرک
اعاسنه مکافات قیلارق کورکدلی ایله ایچکی یار آراسنه اولان زمین
دن بر قدر مظفره ویرلدی، مظفر خان ۳۳ سنه خانلق ایدن،
«جهانگیر شدم: امروز روس رامیگیرم؛ بعد اسلامبول رامیگیرم.»
اعتقادنده اولوب، ۱۳۷۷ سنه هجریه ده وفات اولان نصرالله خانک
بالاسیدر. مظفر زماننه بخارا خانلغی استقلالینی تماما غائب ایتدی.
بر او یزد کیمی روسیا دولتنه الحاق اولندی.

ریگستان ده بیگا رهبرلک ایدن آدم دن بر معلومات آلامایوب،
ریگستانی ترک ایتدم. قلم ده بر انکسار، پیدا اولدی. اطرافی تماشا
ایده رک آهسته حرکت ایدوب زرگرانه کتدم. بر قدر استراحت
ایتدم. شمدی نره یه کیده ایم؟ کیمی کوره ایم؟ فکر ایتدم. نه اولسه
اولور، کیده ایم رئیس حضرتلرینی کوره ایم دیدم ده کتدم. بولده
عبدالله نامنده بر طانش ملایچه راست کلدی، نره یه کیدرسز. داملا؟
دیددی. رئیس حضرتلرینی کورمک قصدیله چیقتدم. دیدم. «بخارای
شریف رئیس غایت بیوک بزرگواردر.» تمه لری ملامیرک لری
مطالعیه اقتدار درجه سنده عالم دگل ایسه ده، تبرکا هدایه
ابتداسندن درس ویرمکله ده اشتغال ایدر. درس خانه ده گی درس لر
ایله ده اشتغال ایدر، ایشان رئیس حضرتلری کتده بر آدمدر. «
دیددی، بنمله برابر ایشان رئیس زیارت ایتمک ایچون کیده چک
اولدی. ویزینه اصوللرینی بیلور بر آرقاداش بولندیغنه ممنون اولدم.
برابر کتدک. بیوک بر خانه یاننه کلدک. قابو اطرافنده بر قاچ ملازم
وار ایدی. خانه یه کردک. بیوک بر بولده نورانی بر اختیاری
کوردک. اطرافنده بیوک چالمالی آدم لر وار ایدی. آرقاداشم: «اشته

ایشان رئیس اودر. دیدی. سلام ویردک، کورشدک. اوڭ طرفنه
اورون کوستودی، اوطوردق. کیم اولدیغیمی نره دن کلدیگی، مقصدی
صوواب بیلدی. «اویله ایسه پک خوب؛ بخارا باغ بزرگاندر.
بزرگواری زیارت ایدرسه کز فیض تابارسز. دیدی ایشان رئیس.
«سزده هم، بزم بخارا کبی بیوک بزرگلر وارمی؟» دیدی. بن، بزده
گورستانلار چوق؛ لکن بزرگلر اوقدر بیوک. «دیدم»، آوا! آوا! بخارا
کبی جای هیچ بریرده بولنماز؛ بخاراده خیلی کته آدملر وار. دیدی رئیس.
«داملا، البته سز زبان روسی نی بیله سز دور؟» دیدی رئیس. بن
«بیلورم»، دیدم. رئیس حضرتلری یاننده اولان بر آدمه بر شی
سویله دی. او آدم کیدوب؛ اوچ دورت دقیقه صوکنده النده بر
کوچک قوطی بر بیوک پاکیت آلوب کلدی. رئیس افندی
اوشیلری النه آلوب، «داملا شو شیلر بزه آق پادشاه حضرتلری
طرفندن کوندورلمش نیشاندر. شو کاغده نه وار بیلیم؛ اوقوب
کورگز. بزده ترجمه قیلورسز،» دیدی. قوطی نی آلدیم. ایچنده
ایکنچی درجه سوه توسلاف اوردن وار ایدی؛ اوردن یاننده بر
خاچ هم وار ایدی. کاغدی اوقودم. امپراطور اوچنچی آله کساندر
طرفندن بخارا رئیس فلان فلان خواجه به خدمت و صداقت ایچون
اوردن تقدیم اولندی معناسنده جمله لر یازلمش. ترجمه ایندم
کاغذک باشنده یازلمش لقبلری ده بیان ایندم. روسیاده مستقل
پادشاه، فینلان دیاده بیوک کناز، پولشاده سار کبی لقبلر وار
ایدی. رئیس افندی شولقبیلره زیادهجه اهمیت ویروب، «بسیار
بزرک بوده ست ابن آق پادشاه تمام اسکندر بوده ست؛ همه عالم
رابدستش قبض کرده، بوی چه طور اطاعت نکنی؟ البته اطاعت بوی
واجبست ضرورست. جدا کلان بوده ست؛ اسلامبول راچگونه نمیگرد
ابن کس؟! دیدی. شمدی حقیقت حالی آکلادم کبی اولدم؛ ملا-

ميرك مطالعه لرى ، هدايه دن فصل ابتدالى نه قدر فائده ايدى .
كوردم . بخارا رئيسى كى بر آدم آغزندن چيتمش شوقيصه سوزلر
بخارا علماسنك درجه علميه سيني درجه سياسيه سيني كوسترمك ده بنم
ايچون بك اوزون تفصيل كى اولدى . اوسوزلر بكا غايت آغير
كلدى . بونكله احيالىرى زيارت ايتمك دن اوصاندم . ايسكى بيوكلك
موقدلىرىنى زيارت ايدوب قلممه بر آرزوسلى ويهره يم ديدم ده مشاهد
قديمه ني كورميه كندم .

XIII

اسكى بخارا علوم اسلاميه يه مركز ايدى . موقعى نك اهميتى
جهتيله نور اسلاميتك آسياده روسياده انتشارينه اك برنجى واسطه
ايدى . بخارا واسطه سيله نور اسلاميت آسياده چين نهايتلرينه
سيبيريا طرفلارينه واصل اولور ايدى . ممالك اسلاميه ده فقه حنفى نك
اك زياده انتشارى بخارى فقهارك همت عاليه لريله ايدى . اسكى ده
بخارا شانلى شوكتلى اسلام دولتلىرىنك مقرر حكومتى ايدى . شو
زمان ده بخاراده اسكى بيوكلك دن قالمش بر اثر وار ايسه اوده علوم
اسلاميه مدرسهلرينك يالكز بنالرى ، تاريخه ناملرى مشهور
بيوكلك شوكون ده اعتبارى يوق تربهلريدر .

بخاراده اويله تربهلر اك بيوكلى سلطان اسماعيل بن احمد
بن سامان حضرتلرينك تربهلريدر . تربهلرى منقش مزين بيوك

بر بنادر . سلطان اسماعیل بن احمد حضرتلری فرغانه ده ۲۳۰ دە
دنیا به کلوب ، بخارا ده ۲۹۵ سنه ده وفات ایتمشدر . ۲۷۹ سنه ده خلیفه عباس
معتض بالله طرفندن عموم ماوراء النهره والی نصب اولنمش ایدی .
والی ایکن تورکستان اوزرینه عسکر سوق ایدرک چوق یرلری
ضبط ایتمش ایدی . سکز سنه والیلک دن صوگره خلیفه طرفندن عزل
اولنمش ایسه ده ، سلطان اسماعیل قارشى طوروب ، واقع اولان محاربه ده
غالب کلدی . بوندن صوگ اعلان استقلال ایدرک دولت سامانیه
اساسینی وضع ایتدی . سکز سنه دها سلطنت قیلوب ، متعدد بلادی
فتح ایتدی . یگی وجوده کله باشلامش دولت صفاریه یی مو ایتدی .
اسماعیل سامانی حضرتلری عالم ، عاقل ، عادل ، معارف .
پرور بر ذات ایدی . رعیه لرینک حسن حالی حقنده حصر همت
قیلوب ، متواضع خلیم غایت شفقتلی ایدی . مقرسلطنتی اولان
بخارانی تعمیر تزیین ایدوب ، او وقت مالک اسلامیه لرک
اک مشهوراک بیوک علم و معارف مرکزى ایتمش ایدی .
همه عالم مدنیته استاذ اولان ابن سینا دولت سامانیه نلک صوگ سنه .
لرنده دنیا به کلوب ، یالکز بخارا ده تحصیل علوم ایدن برشاگرددر .
شو بخارا شاگردینک تألیفلری اک صوگ زمانلره قدر مدنی
مملکتلرک مکتبلرنده ، بتون عالمک طلبه سی النده تداول
ایدر ایدی .

شویله بر دولت اسلامیه یی تأسیس ایدن اسماعیل بن احمد
بن اسد بن سامان حضرتلرینک تربهلرینی زیارت ایدوب ،
ممنون اولدم . سنتله عمل ایدوب ، او ذاتک روح عالیلرینه فاتحه
اخلاص او قومش ایسه مده ، بدعتله عمل ایتمه یوب ، او ذاتک روحا .
نیتلرندن مدد طلب ایتمه دم . فقط عالم اسلامینک کچمش شوکتلرینی
تذکر قیلوب ، بنم قلم مسرور ایدی .

تربه‌لری مرقدلری ، آثار تاریخیه اولمق جهنلریله ، زیارت ایدر ایکن بخاراده بر غریب حال کوردم : بخاراده ولیلک ایشانلق نامیله مشهور دگل آدملرک تربه‌لرینی بخاریلر اولقدر اخلاص ایله زیارت اینمه‌یورلرایمش . اصلی فصلی معلوم دگل آدملرک زیارتلرینه بعض هفته کونلری تخصیص اولنمش ایکن ، ناملری عالم اسلامیه فخر اولان بیوکلرک ناملری ده تربه‌لری ده اعتبارسز اولوب کتمشدر . سمرقند طرفلارنده محمد اسماعیل البخاری حضرتلرینک مرقد شریفلری بخاراده سلطان اسماعیل سامانی حضرتلرینک تربه‌لری بوکا بر مثال اولا بیلور .

بوندن سوکوره ، شیبانیلردن اک معلوملری اولان عبدالله خان حضرتلرینی زیارت ایتم . شو ذات عدالت اساسنده حکومت قیلوب ، مملکتک معموریتنه غایت چوق خدمتلر قیلمشدر . بونک زماننده زراعت تجارت ترقی ایتمشدر : یوللار آبادلق کسب ایدوب ، لازم یرلرده کوپرلر انشا قیلنوب ، پوچته اصولی احیا قیلنمشدر . بخاراده عبدالله خان ، مادرخان ، کوکلتاش کبی بیوک مدرسلر وجوده کلمشدر . مسجدرهماملر کروان سرایلربنا قیلنوب ، هر یرده باغلار احیا اولنوب ، مملکت هر جهندن ترقی ایتمشدر . شمدی شو زمان ده بخاریلر عنندنده اسمی اک معلوم اک محترم خان عبدالله خان حضرتلریدر . بخاریلر آثار عمارتک اکثرینی عبدالله خانه نسبت ایدرلر . عبدالله خان حضرتلری پدرینک حال حیاتنده فعلا پادشاهلق ایدر ایدی : ۹۹۱ سنهده پدری وفات اولوب ، عبدالله خان فعلاده اسماده پادشاه اولدی . شیبانیلر دولتیبنی احیا ایدوب ، تورکستانی ، بلاد فرغانه‌یی ، بتون ماوراء النهری ، خوارزمی ، بلخ هرات ، نيسابور ، مشهد کبی مملکتلری

دولتنه ربط ایتدی، اون بش سنه پدری سوکنده پادشاه اولوب
بر بیلگ آلتی سنه هجریده بخاراده دفن قیلندی .
بخارا ، بخاریلرک اعتقادینه کوره ، باغ بزرگان ایسهده ،
اوراده بیکلرجه غایت بیوک اهل علمک مرقدی مقبرهسی واریسهده
بخاراده اک مشهور اک مقدس مرقد خواجه بهاء الدین محمد نقشبند
حضرتلرینک مرقدیدر: او مرقدی زیارت ایتمک ایچون یاز فصلنک
بر موسم هر هفتهده سهشنبه کونی تخصیص قیلنمشدر . خواجه بهاء-
الدین نقشبند حضرتلری یدی یوز اون سکر سنه هجریده عمر
آینده قصر عارفان نامنده اولان بر قریهده طوغمشدر . قصر
عارفان بخارادن بر فرسخ مسافهده بر قریهدر . بخاراده علم تحصیل
سوکنده خواجه محمد بابا سماسی طرفندن اوغلمغه قبول اولنوب ،
امیر کلاله انتساب ، خواجه عبدالحالق عجدوانی حضرتلرندن فیوضات
اکتساب ایتمشدر ، ایکی دفعه حج ایتمش ، هرات ، نيسابور ،
مرو کبی بلدهلره سیاحت ایتمش ایدی . سوکره بخارایه قایتوب
امیر کلال حضرتلرینه خلف اولمش ایدی؛ مریدلری غایت کوب ایدی .
طریقت نقشبندیه اک زیاده منتشر طریقت اولدی . «حیات نامه»
نامنده مواظه متعلق منظومهسی «دلیل العاشقین» نامنده تصوفه
عائد بر کتابی واردر . یاشی یتمش دورته یتمش ایکن ، ۷۹۱
سنهده ربیع الاولک اوچنده دوشنبه کون دنیادن کیدوب قصر
عارفانده مدفون اولدی .

خواجه نقشبند حضرتلرینک زیارتی بخاریلرک عادتینه کوره،
سهشنبه کوندر . بن اولگی زیارتی سهشنبه کون قیلدم .
صلات ظهردن صوگ مدرسۀ زرگرانندن دروازه مزاره متوجه اولدق .
شو دروازه نقشبند مزارینه نسبتله دروازه مزار تسمیه قیلنمشدر .
دروازه یاقیننده خوقند آراباسی کرا ایتدک . خوقند آراباسی غایت

بيوك ايكي كوپچك اوزرينه باصالمش آغاچلاردن عبارتدر. كوپرسز يوللارده يورمك ايچون آغير يوكلر طاشيماق ايچون شو آرابا غايت قولاي ايمش. توركستان يوللارنده نهرلر اوزرنده كوپر بولنمايور. اوبيله يوللارده شو خوقند آراباسي اولمازسه كچمك ممكن اولماز ايمش. يولمز تمام بر طاش در، يعني سكر چاقرم، ايكي ساعتلك مسافه. يولده كيمي دوه، كيمي ايشك، كيمي آت، آرابا اوزرنده، كيمي ده پياده اولديغي حالده بيكلرجه يولچي. هب زيارت نقشينده كيدرلردى. ايكندى وقتنده باغ وگلستان ايچنده اولان قصر عارفانه كللك. خيرات ويرمك، تصدق ايتمك اهل اسلامك غايت خوب بر اصوللارنددر. عاجزلري مسكينلري تربيه ايتمك ايچون مشروع اولمشدر لکن صدقه آلمق ايچون، تنبلك ردالتنده باشماق ايچون مسكينلشمش آدملره شرعا حرام قيلنمشدر. آرابادن توشوب مزاره كندگمز اورام صدقه آلوجيلار ايله طولو ايدى. يول آچوب مزاره كتمك مشكل اولور درجهده خيرچيلر چوق ايدى. صدقه ويره ينجه اوزمق ممكن دگل ايدى. بر ساؤلله صدقه ويدگمي اطرافكي يوز ساؤل احاطه ايدر، سنى بر طرفدن ديگر طرفه طارنار كيدر ايدى. بن شو حاله بر آرز تعجب ايتدم. ساؤللر آراسنده ياش بالالار، قارت بابالار، ارلر خاتونلر وار ايدى. ا كثرى صوفر، آقصاق، آلاتن، خسته، يوزنده باشنده آغير يارهلى ضعيف، مسكين اوز قوتيله رزق بولمق دن عاجز بي چاره ايدى. بوراده بخاريلرك ده غايت غريب بر عادتلرينى ايشتوب بيلدم: بخاريلر بدننده نفرتلى بر مرض وار مسكينلردن، خصوصا آلا تنلى آدملردن صوك درجهده نفرت ايدرلر ايمش. آلا تنلى آدملره معامله ايتمز لر سويله مز لر، آلا تنلى آدملر ايله بر اورامده طورمازالر، آنلارك

کندولرینه مخصوص محله لری اولور ایمش ؛ آلا تنلی آدم لری بازاراره قویمازلار، خدمته قبول ایتمزلور، الندن بر شی آلمازلار. شو سببله آلا تنلی آدم کسب ایتمکدن، اوز قوتیله رزق بولمق دن عاجز اولور ایمش. هر بر آلا تنلی آدم، الننه بر کاسه آلوب، ساواچیلک ایتمیه مضطراولور ایمش. بخارا اوراملارنده، مزار اطرافنده ساواچیلر کوبلگنه شو عادت بیوک بر سبب اولور ایمش. شو غریب عادت ایشتدم. بر قدر تعجب ایتمدم. آلا تنلی لر عاجزلر ایچون بر شفا خانه بر بیمارستان بولندرمق لازم ایکن، مسکینلری اوراملاره براقمق، شو طریقله او بیوک نفرتلی مرضلارک شهرده مملکتده انتشارینه یول آچمق، بتون شهری بر بیمارستان شکلنه دوندرمک اسلامیت هم انسانیت نظرنده معقول اش دگل اییدی. او قدر خانقاهلار، حاجتدن زیاده مسجدر بنا ایتمک بدلنده نصل اولمش ده بخارا کبی بر شهرده عاجزلر مسکینلر ایچون بر شفا خانه بنا ایتمه مشلر؟! خدا رحمتنه واصل اولوب، بزدن بالسکلیه مستغنی اولمش ولیلرک تربهلرنده محصوره او قومق ایچون زوارلره او قدر بیکلر وقف ایتمش خانلر بایلر نصل اولمش ده شو عاجز مسکینلرک حالنه بر شفقت نظريله باقمامشلار ؟!

خواجه بهاءالدین حضرتلرینک زیارتنه کیدن آدملر تأدبا اک اول قصر عارفانه کیدوب، نقشبند حضرتلرینک والده لری سیده عارفه بیگم حضرتلرینی زیارت ایدرلر ایمش. بنده عادت اوزرینه اول قصر عارفانه واروب، والده حضرتلرینک مرقدلرینی کوردم. مرقد بری برینه طوتاش ایکی مسجد آراسنده اولوب، مرقد نقشبنددن دورت یوز خطوه قدر بر طرف ده در. والده بی زیارتدن صوگ مرقد نقشبنددن تخمینا یوز خطوه قدر اولان حوض نقشبندده بر قدر استراحت اینتک. حوضک اطراف چایخانه لرایله احاطه اولنمش اییدی.

قازانلار آصلېش، زيارته كلنلر آش پلاو پشرمك ده ايدى. حوض ده طهارت آلدق. نقشبندك مرقدى طرفنه كندك. بخاريلر نظرندە الك محترم اولان مرقد نقشبند مسجد، خانقاه، مدرسه اورتاسنده واسع بر ميدان ده مرمرطاش دن بنا اولنمش دورت طرفلى مكعب شكلنده اورتا بويلى آدم قامتى قدر ارتفاع ده ايدى. مرقد نقشبندك اطرافى غايت بيوك بر گورستان اولمش در. بورايه نقشبندك شفاعتلىرىنى اميد ايدەرك نقشبند حضرتلرينه محبتى وار آدملر دفن اولنميه رغبت ايدرلر ايمش. بوراده شيبانيلرك الك اوللرى اولوب، مسجدكلان قارشوسنده ميرعرب مدرسه سيني بنا ايدن، قرق يدى سنه مدت حكومتك شجاعت واققداريني اثبات ايدن، عاقل عادل عبيدالله خان دفن اولنمش در. بخاراده الك معمور مزار نقشبند حضرتلرينك مزار ايدر. شمدى مذكور عبيدالله خانك اوغلى هم خلفى اولان عبدالعزيز خان مرقد نقشبنده بر بيوك خانقاه بر مسجد بر مدرسه بنا ايدوب، وفاتى سوكونده پدرى جوارنده نقشبند گورستاننده دفن اولنمشدر. بوندى سووك كلن بخارا خانلىرى خواجه نقشبند حضرتلرى نامنه كليتلى اوقافلر تعيين قىلوب مزار حضرت نقشبندى آباد ايتمشلردر. مرقد نقشبندك ياننده قبله طرفنده، چادر آستنده، بالاسلار اوستنده، بخارا داملالرى قيافتنده، اوك طرفلاريني مرقدە ويروب بر قاچ آدم اوطورمش ايدى. شو آدملر خواجه نقشبند حضرتلرينه انتسابى دعوى ايدر، دائما مرقد نقشبند ياننده اوطوروب نذرلىرى صدقه لارى، جمع ايدر خواجهلر ايمش. صورادم بيلدم مرقد ياننده اولان محللر آقادن بالايه ميراث طريقيه انتقال ايدر، ياخود پاره ايله ديگر بر آدم النه كيدر ايمش. مرقد ياننده بر محلى مالك آدم جمع اولنمش نذرلردن صدقه لاردن معين بر حصه آلور ايمش. بسكا

بویله شیلرک هربری غایت غریب کورنور ایدی، خدا بولنده
صرف اولنه جق پاره لری مقدا ساتون آلف، یاخود بر ولی روحنه
نذر اولنه جق صدقه لره طمع کوزی دیگوب کسب نفقه دن باش
طارتمق، بنم گمانجه، اسلامیت دن غایت دور ایدی. برشی نه
قدر زدالت اولور ایسه ده، کوزلر کورلگی صوکنده عزت و شرف
اعتبار اولنور ایمش: صورادم بیلم نذر خور خواجه لر کندولرینک
حاللری ایله افتخار ایدرلر ایمش.

نماز صوکنده زیارتچیلر مرقد نقشبنده متوجه اولوب، نمازده
قیام ایدر کبی المری باغلاب خشوع خضوع ایله حضرت نقشبندی
زیارت ایدرلر. زیارتک اولنده هم صوکنده نماز رکوعی کبی
رکوع ایتمک زیارتک آدابندن ایمش. بن بویله شیلری کوردم.
لکن او ایله ادب لری عمل ایتمه دم. خدایه مخصوص اولان قیام
هم رکوعی برانسان مرقدینه تقدیم ایتمگی قلم تحمل ایتمدی.
انسان نه قدر بیوک اولور ایسه ده، قبری قبله دعا اولماز. سجه
کبی قیام هم رکوع خدان غیریه اصلا جائز اولماز.

یستو کلدی، اذان او قودیلار، مسجد هم اطرافی جماعتله
طولو ایدی. محرابه یاقین ایدم. نمازه شروع ایتمک، امام افندی
سوره فاتحه او قودی. آوازی قرائتی خوش ایدی، منون اولدم.
نماز تمام اولدی، جماعت نقشبند حضرتلرینی زیارت متوجه اولدیلار.
مرقد نقشبنده متوجه جماعتله میدان هم مسجد طولو ایدی. هرکس
مراقبه یه کتمش کبی، میدان ده سس یوق ایدی. بر قاج دقیقه
صوکنده میدان ده بر آدم قالقدی. پک خوش آواز ایله فارسی اشعار
او قومیه باشلادی. او ایله آدملره براده حافظی دیرلر ایمش. حافظیلر
مثنوی، بیدل حافظ شیرازی ابیات لرندن الک معنالی بیتلر او قورلار.
حقیقت حالده غایت مؤثر اولور، شمدی هرکس مراقبه دن او یاندی.

اورونلارنده حرکت ایدیلرلر، «ازجانت گردهم، داملا»، آواز لاریله حافظی به تحسین ایدرلر. بر حافظی اوطوردی، دیگری قالدی. حافظیلرک بری جماعتدن وکیل اولمش کبی حضرت نقشبند ختابا چوق سوزلر سویله دی. بر آرابری قالدوب حکایه سویله باشلادی. حکایه سویله ینلره بوراده مداح دیرلر ایمش. حکایه سی و لیلرک کرامتنه، صدقه فائده لرینه متعلق ایدی. حکایه اخیرنه مداح افندی نقشبندک روحانیتنی واسطه قیلوب جماعتدن صدقه استه میه باشلادی. صدقه صور اوی حکایه سندن قاچ دفعه بلیغ ایدی. مداح افندی مقصودینه نائل اولدی. بخاریلر، بر حاجتله مرقد نقشبند کلنلر بویله وقتلارده صدقه یی آیامازلار ایمش. مداح افندی ده انسانک کولنه کله بیله جک هر بر حاجتی، باشنه کله بیله جک هر بر بلائی ذکر قیلوب جماعتدن نذرهم صدقه طلب ایدر. البته بویله دقیقه لرده بیرمه یین آز اولور. زیارتچیلر زیارتلرینی ایندیلر. مداح افندیلرده مقصودلارینه بتدیلر. جماعت طارالا باشلادی. لکن مسجد ایچنده، مرقد اطرافنده خیلی آدملر قالدی. بوراده عادت ایمش که زیارته کلن بر تون قونار، ایرته نمازدن صوگ تکرار زیارت ایدرده کیدر. بنده عادتله عمل ایتمدم. ایرته نمازدن صوگ رفیق لارمله آرابا آلوب بخارایه کندم.

بیر وقت که من در مسجد ایچنده ایتمدم. ایرته نمازدن صوگ تکرار زیارت ایدرده کیدر. بنده عادتله عمل ایتمدم. ایرته نمازدن صوگ رفیق لارمله آرابا آلوب بخارایه کندم.

XIV

ایول ۳۱۸ده بخارای ترک ایدوب، سمرقند طرفلارینی کورمک
ایچون، پویزده بنوب آوغوست برده ایرته سکز ساعت ده « صیقل
روی زمین، اولان سمرقنده سلامت یتدم.

شوشهر بر وقت آقصاق تیمور کیی بر جهانگیرک پایتختی
ایدی. ابتدای اسلام دن بیرو شو شهر عالم اسلام ده نامی معتبر بر
شهر ایدی. بوراده علوم اسلامییه خدمت ایدن غایت چوق ذوات
دنیایه کلدی.

سمرقند غایت اسکی بر شهر ایمش. روایتلره کوره ایران
پادشاهلارندن کیقباد زماننک بنا قیلنوب، بیوک اسکندر النده فتح
اولنمشدر. ۵۵ نجی سنه هجریه ده معاویه زماننده خراسان والیسی
سعید بن عثمان سمرقندی بر قدر زمان محاصره قیلوب، صاحبیله
مصالحه ایتمش ایدی. ۷۷تار یخنک قتیبه بن مسلم ماوراءالنهر بلادیله
برابر سمرقندی ده قطعی صورت ده فتح ایتدی. سامانیلر طرفندن
پایتخت قیلنوب، فوق العاده تعمیر و تزیین قیلنمش ایدی. او وقت
سمرقند علوم و معارف اسلامیهنک اک بپوک بر مرکزی ایدی. ساچو-
قیلر زماننده معمور قالوب، چنگیز خانک هجومی ساعتند سمرقندده
یوز بیگ دن زیاده عسکر اولمش ایسه ده بالکلیه خراب قیلندی.
او وقت سمرقندده وار نفوسک بر ربع قدری چنگیزک النندن خلاص

۱۱
۱۲
۱۳
۱۴
۱۵
۱۶
۱۷
۱۸
۱۹
۲۰
۲۱
۲۲
۲۳
۲۴
۲۵
۲۶
۲۷
۲۸
۲۹
۳۰
۳۱
۳۲
۳۳
۳۴
۳۵
۳۶
۳۷
۳۸
۳۹
۴۰
۴۱
۴۲
۴۳
۴۴
۴۵
۴۶
۴۷
۴۸
۴۹
۵۰
۵۱
۵۲
۵۳
۵۴
۵۵
۵۶
۵۷
۵۸
۵۹
۶۰
۶۱
۶۲
۶۳
۶۴
۶۵
۶۶
۶۷
۶۸
۶۹
۷۰
۷۱
۷۲
۷۳
۷۴
۷۵
۷۶
۷۷
۷۸
۷۹
۸۰
۸۱
۸۲
۸۳
۸۴
۸۵
۸۶
۸۷
۸۸
۸۹
۹۰
۹۱
۹۲
۹۳
۹۴
۹۵
۹۶
۹۷
۹۸
۹۹
۱۰۰

اولوب، يكرى بش مك عاڭله، تخمينا بوز يكرى بش بىك نفوس، سمرقنده قالدى. صو وهوانك لطافتى، يرىك بركتى سببلى يكيىدن ترقى يه بوز طوتوب، تيمور زمانىك تيمورك پايختى اولدى. تيمور اطرافدن بوز ايللى بىك قدر نفوس نقل ايدوب سمرقنده اسكان ايتدى. آقصاق تيمور حضرتلى جهانگيرلك ده نظيرى بوق كىي بر قهرمان، امور دولتى اداره ده غايت مدبر عاقل عالم بر پادشاه ايدى. اهل علمى فوق العاده حرمت ايدوب، علوم ومعارفى حمايه ايدر ايدى. سمرقندى مسجد، مدرسه، دارالخيرات، كىتبخانه لر ايله تزيين ايتدى. تيمور دورىك ماوراء النهر معارف وصنائع جهتلرنى ترقى ايدوب، سمرقند او زمان ده مدنيت مركزى ايدى.

بن ابتدا امير تيمور حضرتلورىك تربلورىنى زيارت ايله چك اولدم. امير تيمورك تربلورى گور امير ناميله سمرقنده معروفدر. اسكى سمرقندك جنوب غربىك اولوب، يكى سمرقند ايله اسكى سمرقند آراسنده بيوك بر باغ ايچنده غايت گوزل بر قبه در. زينت عمارت جهنده عموم توركستانك اىك بيوك زيارتگاهيدر. بوراده بر قدر مدت استراحت ايتدم. غايت عجيب نقشلر آق مرمردن بنا اولنمش قىزلرى تاماشا ايتدم. بوراده شاهرخ، اولوغ بىك كىي تيمور عاڭله سننن اىك بيوك ذواتك قىزلرى واردر. آشاغى طبقه ده تيمورك قبرى باشنده بر قاچ دقيقه آياق اوزرنده قالوب، بيوك پادشاهلرى اسير ايدن امير تيمورك جسد شريفلورىنى آياغم التنى كوردم. نه قدر بيوك بر عبرتدر، شو حالى لازمنجه يازمق ايچون تيمورك قاچى قدر قوتلى بر قلم ضروردر. تيمورك فتوماتى عالم اسلام ايچون بر جهندن مصيبت اولمش ايسه ده، تورك جنسندن تيمور كىي بر جهانگيرك ظهوريله بن كندوم افتخار ايدرم. بعض اهل قلم تيموره اطال لسان ايتمش ايسه ده، تيمور كىي جهانگيره اويله

خفيف قلملر ضعيف سونگولر كار ايتمز. بزم تيمور او قدر
اسكى جهانگير دگل ايسه ده، غريبدر كه، تيمور ك احوالى، افكار
عاليه سى ياوروبا عالملىرينه او قدر معلوم اولماشدر . بزم تيمور
حقنه ياوروبا نك آثار قلميه لرنده غلط وخطا يوق دگلدر . هر حالده
تيمور ايله افتخار ايدر ايسه ك يولى واردر .

گور اميرى زيارت سوكنده اسكى سمرقندى زيارت ايتميه
كندم . شوزمان ده سمرقند ايكى قسم دن عبارتدر : (۱) ۱۸۷۸ سنه ده
تأسيس اولنوب، ايكى يوز يكرمى طوقز ده ساتنه برده او طوموش
روس سمرقندى: اون بش بيلك قدر نفوسى واردر . اوراده روسيادن
كلمش مسلمانلره ير آلوب بنا ايتمك ممنوع ايمش . اوراده اقامت
ايدر خلقك اكرى روس ايسه ده بنالرينك اكرى سمرقند
مسلمانلارينك ايمش . (۲) اسكى سمرقنددر . دورت بيلك آلتى
يوز يكرمى طوقز ده ساتنه يرى احاطه ايدوب، ۲۶۶ قدر ده ساتنه
باغلاره، اوچيوز آلتمش بش ده ساتنه شهر بنالرينه صرف اولتمشدر .
اسكى سمرقندك اورتاسنده «ريگستان» نامنده واسع بر ميدان واردر
ميدان دائما بازار خلقى ايله طولو اولور: اطرافنده «طلاكارى» «شيردار»
«ميرزا اولوغ بيلك» ناملريله اوچ غايت بيوك مدرسه، بر قاچ جامع
شريف واردر . «ميرزا اولوغ بيلك» مدرسه سى شاهرخ بن تيمور ك اوغلى
ميرزا اولوغ بيلك حضرتلرينك مدرسه سيدر . ميرزا اولوغ بيلك حضرتلرى
علوم و فنون ده على الخصوص علم هيئت ده فوق العاده بر اقتدار صاحبي
اولوب، حكماى اسلامك بيوكلرندن معدوددر . كندوسنه قدر علوم
رياضيه ده حل اولتماش دورت بش اك مشكل مسئله لرى حل ايتمش
ايدى . حرکات فلكيه ي غايت تحقيقله ضبط بابنده اك مقبول اك
معروف بر «زيچ» تأليف ايتدى . زيچى شوكونه قدر علماى اسلام
النده معتبر اولوب، ۱۶۶۵ سنه ده اوقسفورد شهرنده طبع اولنوب

یاور و پالسانلرینه ترجمه قیلنمشدر. سمرقنده بیوک برصدخانه تاسیس
 ایتدی. عمرینی علوم و فنون مسئله لرینی حل ایله کچوروب، سراینه
 علمای اسلامدن ارباب فنندن برچوق ذوات طوبلار ایدی. تحقیقات
 فنیه کشفیات علمیه ایچون اطرافه علمادن مرکب هیئتلر کوندور
 ایدی. پدیری شاهرخ حضرتلرینک حیاتنه ۸۱۴ سنهده سمرقند شاهی
 اولوب ۸۵۰ سنه پدیرینک تختینه جلوس ایتمشدر. اوغلی عبداللطیف
 ایله برچوق وقت اوغراشوب، قاچ دفعه مغلوب وعفو ایتدکدن
 صوکره، نهایت ۸۵۳ سنهده اوغلنه اسپر اولوب، اوغلی امریله قتل
 اولنمشدر. ۳۹ سنه حکومت سوروب، ۵۹ یاشنده وفات ایتمشدر.
 شو اوچ بیوک مدرسه لرک هر برینه کوردم، مدرسلر ملاپجه لرایله
 صحبت ایتدم. روس استیلاسی صوکنده تورکستان حالی نصل اولمش
 بوندن صوگ مدرسه لر احوالی نصل اولور؟ صوراشدم. لکن ملاپجه لرک
 عالمدن بالکلیه غفلتلی بنی هیسران ایتدی. اوکلارنده کله چک
 صوکلارنده قالمش احوالی اصلا فکر ایتمه یورلر. شو اصولیله قالاچق
 مدرسه لرک استقبالی نصل اولور؟ هیچ بر ملاحظه ایتمه یورلر.
 مدرسه لری زیارت صوکنک میدانک بر طرفنده اولان بازاره چیقدم
 اطرافده چایخانه لرده باش جوانلر، چای ویرورلر، مهمانلر طلبیله
 رقص ایدرلر. تورکستان آدملرینک اکلندتلی کیفلی یاش جوانلر ایله
 اویناق، کولمک ایمش. بکا البته شو حال غایت غریب کوزکدی
 بوراده جوانلر حقنده ده چوق شیلر ایشتم، اما اینانامادم.
 بازارده خلق آراسنده زور زعمتله کزمنکه ایدم، ناگاه بر آواز
 ایشتم: «یول ویر! اورونکدن طور! ناچالنیک کیله!» چایخانه لرده
 اوطورمش آدملر آباق اوزرینه قالدیلار، بازارده وار آدملر
 ال باغلا دیلار: اورتاده بیوک یول آچیلدی، بر دقیقه صوگ آرابا
 ایله بر روس مأموری اوزوب کندی. شو حالک سرینه واقف

بیم اسلام باورستاسی اولدی ایلده صوکیست
 اوردیینه پدیری توروشوب اوکلر اورتا تکان اوزورلر
 بیکر

اولمامش ایدم: صورادم بیلمد: «بوراده بر کتسه روس
چیناونگی بازاردن یا خودگذردن اوزوب کیدر ایسه مسلمانلرک
هربری قالقوب ال باغلاب تعظیم ایدر، یوقسه گناهللی اولور، دیدیلر.
بن شو حالدن صوگ درجه ده حیران اولدم، تعجب ایتدم، بزم روسیاده
بو یله دگل. استرسه مینستر اولسون عادی آدم کبی اوزار کیدر هیچ کیم
آیاق اوزرینه قالماز؛ شو عادت نره دن کلمش؟ دیدم. «داملا، بزم
سارتیه خلقی ایشانلرینی کندولری اویله تعظیم ایدرلر؛ بونی کوروب
روس توره لری ده کندولری حقنک اویله تعظیمی جماعته لازم ایتمشلر.
لکن شو حال شیمی در؛ بوندن گنده لری وار؛ کورسه ک داملا حیران
اولورسن.» دیدیلر. شو حال عدالت نظرته بیوک ظلمدر، انسانلرک
شرفنه تعدیدر. بو یله نظامی عدالت حامیلری نامنک اولان روس
حاکملری نصل قبول ایتدیلر دیدم ده طاشکنده دروازه سی یاننک اولان
آثاری تماشا ایتیمه کتدم. بوراده بیوک بر میدان؛ میدانک بر
طرفنک غایت بیوک مدرسه. او مدرسه بی تیمورک خاتونی چین پادشاهی
بوغدی خانک قزی «بی بی خانم» بنا ایتمشدر. مدرسه شو کون ده خراب
اولمشدر؛ بر طرفنک بیوک بازار، بر طرفنک «بی بی خانمک» تربه سی
واردر. مدرسه بناسنک بیوک لگیینی کوروب تعجب ایتدم. بری
دیگرینه قارشو ایکی درس خانه آراسنک اوطوروب تفکر ایتدم:
بو یله سلطنتله تعمیر اولنمش بیوک مدرسه بو قدر آز مدت ده نصل
خراب اولای بیلمش؟ دیدم. بو یله بر مدرسه بی بنا ایدن معمارلرک
مهندسلرک صناعتنک مهارتنک البته قصور اولمامشدر، بوراده بر
خیانت قاریشمشدر خیال ایتدم. طاشکنده قپوسندن اوزاق دگل یرده
قثم بن عباس حضرتلرینک تربه لری واردر. شو تربه سمورقنده
«شاه زنده» نامیله معروفدر. قثم حضرتلری صحابه در؛ سید الوجود
حضرتلرینک جسد مبارکلرینی غسل ده حاضر اولانلرک بریدر،

سیدالوجود حضرتلرینه صورتک مشایهتی وار ایدی. خلیفه علی
حضرتلری زماننک مدینهده والی ایدی، معاویه زماننک سعید بن عثمان
حضرتلریله سمرقنده کیدوب، اوراده شهید اولمشدر. شو تر به یاننک
تورکستانده نظیری یوق بر جامع شریف وارد، ۳۷ درجه لی بر
باصقج ایله چیقار قدر مرتفعدر. تورکستانده الک مقدس بر اوروندر.
سمرقندک ایسکی حکمدارلری تخته اوطورمازدن اول شو تر به بی
زیارت ایدرلر ایمش. بونک یا قیننک دهاسکی آثار وارد، سمرقند
خلقی اورای ایسکی تورک پادشاهلرنندن مشهور افراسیابک پایتختی در
گمان ایدرلر. بوندن صوگ ایکنچی کونده خواجه احرار عبیدالله
حضرتلرینک مدرسه لرینی تر به لرینی زیارت ایتمیه کندم. سمرقنددن
باریم طاش قدر مسافهده ایدی. مدرسه هم اطرافی غایت آباددر،
مدرسه بناسی غایت گوزلدر. فقط اوراده درس اوقومق یوق ایمش.
جای کونلرنک اطرافی دن ملاحظه لر کلوب اقامت ایدوب کیدرلر ایمش.
خواجه احرار مرقدینک یاننک عادی لکن بیوک بر جامع وارد. شو کون
پتربورغ کتبخانه سنه محفوظ خلیفه عثمان حضرتلرینک مصحفی گمان
اولنور قرآن اولده شو مسجدده اولمش. سمرقند خلقی نک اعتقادینه
کوره، تورکیا سلطانلرینک بری او قرآنی خواجه احرار حضرتلرینه
هدیه قیلارق کوندورمش ایمش. نصل برسبیله اولمش معلوم دگل،
بر وقت او قرآنی، سمرقندده شو کونده موجود اولان، مدرسه سفید
نقل ایتمشلر. سمرقند روسک استیلاسی صوکنک، بیلمه نصل ایکی
احمق او قرآنی یوز روپیل بدلنه بر روس جنرالنه صاتمشلار.
او جنرالده هدیه قیلارق پتربورغ کتبخانه سنه یوللامش. پتربورغه
سفرم اثناسنده پتربورغ کتبخانه سنه اومبارک قرآنی کورمش ایدم.
کوروب، خلیفه عثمان حضرتلرینک مصحفی دکلگی بکا قطعامعلوم
اولدی، زیرا او قرآن غایت بیوک ایدی، اما خلیفه عثمانک قرآنی

اهل علمك بياننه كوره، ايسكى آل ياصيلغى قدر كيتلك ده، بر قدر زياده اوزونلف ده ايدى. بونى اهل علم كتابلارده ذكر ايتمشلر، بوگسا كوره خليفه عثمان حضرتلرينىڭ قرآنى زمانمزه عادى دستخط كتابلاردن يك آرزىپوك اولمش ايسه اولمش در. پتر بورغ كىتبخانه سنه محفوظ قرآن قدر هيچ بر وقت اولمامشدر.

زيد بن ثابت حضرتلرينىڭ قلميله خليفه عثمان زمانده يازلمش مصحفلردن هيچ بىرىنىڭ تور كيا سلطانلردن بىرىنىڭ خزينه سنه محفوظ قالديغى تاريخلرده كورنمه مشدر. بالفرض اولاجق ايسه، بر قاچ دنيا وما فيها بهاسنه مقابل اولور بر قرآنى تور كستانىڭ عادى بر شىخى دعاسنه هيچ بر سلطان فدا ايتميه چكدر. عاقل بر شىخك كندوسى ده: «بنم دعام بدلنده او قرآنى بگا وير؛ بن دن صوگ اولادم النده ضائع اولسون» ديميه جسارت ايتميه چكدر. مالك بن انس كىي اماملارڭ بياننه افاده سنه كوره، خليفه عثمانىڭ قرآنى خليفه عثمانىڭ شهادتى صوگنده تاريخ كوزندن بالكليه غائب اولوب كتمشدر. شو قدر معلومدر كه خليفه عثمانىڭ شهادتى صوگنده مصحف، عثمانىڭ اوغلى خالد حضرتلرينىڭ النده قالمش ايمش، بوندىن صوگ مصحفك حالى نه اولمش؟ معلوم دگل. لىكن هر زمان ده كلمش اهل مكر كندولرينىڭ اللرنده وار قرآنلاره بيوك قيمت لىر آلىق اىچون قرآنلارنى «خليفه عثمانىڭ قرآنى شودر!» ديه دعوى ايدى ويرمشلر خدای بيلور، نه قدر قرآن «عثمان قرانىدر» دعوى اولنمق اىچون اهل مكرڭ ايله مردار قانلاره بويانمش در!

✕ استاذ شهاب المرجانى حضرتلرى شوكون پتر بورغ كىتبخانه سنه محفوظ مصحفك مصحف عثمان دگللكينىڭ اىڭ ابتدا دعوى ايدوب اصابت ايتمش ايسه ده، دليلنده، بنم گمانم جه، غلط ايتمشدر. مصحف عثمان اولسه ايدى، سورة صادده ولات حين مناص طوتاش

یازلمش اولور ایدی ، اما سمرقندده ایکن او مصحفه مراجعت ایتدم .
« ولات حین مناص » کلمه لرینی منفصل کوردم « دیمشدر ، اهل علم
قاشند بویله استدلال خطادر ، زیرا : علمای رسم بالاتفاق « ولات حین
مناص » کلمه لرینک مصحف عثمانده متصل دگلگگینی تصریح
ایتمشدر . روایت اتصالی بالاجماع انکار ایتمشدر .

اگرده رسمده علم موافقت ایله استدلال ایتمیه حاجت قالسه ،
او تقدیرده اش دها آسان اولور . زیرا پتربورغ کتبخاسنده محفوظ
مصحفک رسمی متعدد مللرده مصحف عثمانک رسمه مخالفدر . بن
پتربورغده ایکن شو مسئلهی بر قدر تحقیق ایتدم . بنم قاشمده مصحفک
مصحف عثمان دگلگگی ثابت اولدی . او مصحف سنجی عصر هجریده
مصحف کوفی دن استنساخ قیلنمش مصحف اولا بیلور ، لکن هیچ بر
وقت مصحف عثمان اولاماز . زیرا اهل علمک بیاننه کوره مصحف عثمان
او قدر بیوک دگل ایدی : کیئلگی انسانک ایکی عادی راهه سی
قدر ایدی . مدینهده روضه مطهرده بوکونه قدر مصحف مدنی محفوظدر .
او مصحفده او قدر بیوک دگلدر . زید بن ثابت حضرتلرینک قلمیله یازلمش
مصحفلرک بیوکلکاری متقارب ایدی . بونک ایلهده مصحف عثمانک
پتربورغ کتبخانهسنده محفوظ مصحف دگلگگی ثابت اولور .

سمرقنددن بر طاش قدر مسافده ، زرافشان نهرینی کچوب
مخدوم اعظم حضرتلرینی زیارت ایتدم . زیارت فوق العاده معمور
ایدی . بوندن بر طاش مسافده آق دریا نامنده بر نهری کچوب
اهل حدیثک امامی محمد بن اسماعیل البخاری حضرتلرینک زیارتلرینه
کتدم . زیارتلرینی ویران بر حالده بولدیم . مخدوم اعظم کبی عالم
اسلامده نامی معلوم دگل بر آدمک زیارتی او قدر معمور ایکن ،
همه عالم اسلامک استادی ، دینک اک بیوک رکنی اولان امام بخاری
کبی بر آدمک مرقدی او یله ویران بر حالده قالمق بکا غایت غریب

کورندی. بن شو حالی استبعاد ایتدم. عادی یاخود دها طوغریسی نامی مجهول آدملرک او قدر بیوک تربهلرینی کورمش ایدم؛ شمدی امام بخاری کبی رکن دینک ویران تربهلرینی کورب تعجب ایتدم. شو اشده گناهللی کینمدر؟ همه عالم اسلام شو اشده گناهلیدر دیمک روادری. زیرا امام بخاری حضرتلرینک فوق العاده خدمتلی همه عالم اسلام حقنده سبقت ایتمشدر. باخصوص شو حقده کناه وقصور بخارا امیرلرینه عائدر. زیرا بخارا عالم اسلامده نامی احترامله ذکر اولنور ایسه، ابن سینالری، فارابیلری، نقشبندلری سببیلله دگل، یالکز ابو عبدالله محمد بن اسماعیل البخاری حضرتلری سببیلله دره بخاراده سمرقنده ولیلرک بیوکلرک نامی حرمتنه بنا قیلنمش مدرسهلر وارد لکن امام بخاری حرمتنه بنا قیلنمش بر مکتبده یوقدر. بخاریلره بر آدمک نامینی احیا لازم اولور ایسه، شبهه یوق، امام بخاری حضرتلرینک نام عالیلرینی الک ابتدا احیا ایتمک لازم اولور. زیرا ولیلک جهنندهه عالمک جهنندهه بخارادن امام بخاری کبی بر ذات ظاهر اولماشدر. بر آدمک رتبهسی فضلی کوسترمش خدمتلیله تقدیر قیلنور ایسه، امام بخاری حضرتلری عالم اسلامیتده برنجی آدم چیقار. امام بخاری حافظ دین حامی سنتر. کندوسی بر بر مذهب مستقل ایجاد ایتمهش ایسهده، وار مذهبلرک هر برینه ریاست ایتمشدر. دورت مذهبک هر بری بخاری دن استمداد ایدر.

امام بخاری حضرتلری ۱۹۴ سنهده بخاراده دنیا یه کلدی. ابتدائی تحصیل بخاراده ایدی، پدرندن قالمش مال ایله غنی ایدی. شومال قوتیلله بلاد اسلامییه دور ایدوب او زمانک الک بیوک رجالندن استفاده ایدی. آز مدت ظرفنده عالم اسلامده نامی مشهور اولدی. علوم حدیثیهده نظیری قالمادی. فوق العاده قوه تنقیدیهی مالک ایدی. الک ابتدا یالکز صحافی جمع ایدوب کتاب تألیف ایدن او ایدی.

«الجامع الصحیح» نامند اولان کتابی یدی بیگ قدر حدیثی مشتمل اولوب
 عالم اسلام ده کتاب خدا صوکنده اڭ معتبر کتاب اولدی. امام بخاری
 حضرتلرینک علوم دینییه ده اتخاذ ایدن اصولی علمای اسلام النده
 میزان صحت اولدی: امام بخاری حضرتلری اصولنه موافق اولان
 احادیث علمای اسلام قاشنده صحیح اعتبار اولنوب، موافق اولامایان
 احادیث صحت درجه سندن ساقط اعتبار اولنور اولدی. بیگ دن زیاده
 شیوخ دن احادیث روایت ایتمشدر. کندوسندن یوز بیگ قدر آدم
 استفاده ایتمشدر. عالم اسلامیت ده ناملری مشهور: مسلم، ترمذی،
 نسائی ابو زرعه، ابو خزیمه کبی ذوات یتشدرمشدر. بخاری
 حضرتلرینک وجودی برکه سیله کتب صحاحک هربری تألیف قیلنوب،
 فروع فقهیه نك اصللری تا قیامت محفوظ اولوب قالمشدر. عمرینک
 اڭ صوگ سنه سنه بخارایه قایتدی. بخاراده قرار قیلامادی. اورادن
 سمرقند سفر قیلوب، سمرقند دن ایکی طاش قدر مسافه ده خرتنگ
 اسملی قریه ده، ۲۵۶ سنه عید فطر کوننده ۶۲ یاشنده وفات اولدی.
 امام بخاری حضرتلری خدمتلری جهتیه عالم اسلامیتک برچی آدم در.
 بخاری کبی بر ذاتک بخارادن ظهوری بخارایه تا ابد بیوک فخر در.
 فقط اویله بر ذاتک بخاراده مجهولیتی بخاریلره غایت بیوک بر عیبدر.
 شو بیوک زیارت یاننده بر قاچ ساعت قالدم. یالکز ایدم..
 بنم کبی بر آدمه شو زیارت ده بولنمق بیوک شرفدر. ممنون اولدم +
 شکر ایدرک امامک روح عالیلرینه بر قرآن ختم ایندم. او بیوک
 ذاتک حرمتی نامنه مقصودلارمی خدادن طلب ایندم ده قایتدم. قایتور
 ایکن سمرقند قرینده ماترید قریه سنده اعتقادیات ده حنفی لریک
 شیخی محمد بن محمد ابو منصور ماتریدی حضرتلرینی زیارت ایندم،
 سمرقند ایچنک محمدیون مقبره سنه مشهور هدایه صاحبی برهان الدین

ابوالحسن علی بن ابی بکر الفرعانی المرغینانی حضرتلرینی زیارت
ایتدم شو امام ۵۱۱ سنهده رجب ۵۸ ده مرغینانده دنیایه کلوب، ۵۹۳
یا ۵۹۶ سنهده، روایتلره کوره، چنگیز خان فتنهسنه تلف اولمشد.
« الهدایه » نامنده اولان کتابی مذهب حنفی ده نظیری یوق اڭ
معتبر بر کتابدر، تالیقلری غایت چوقدر. فقط هدایه دن ماعداسی
مشهور اولمشد.

سمرقنده مشهور حاجی عبدالغنی بای حسینف حضرتلرینک
خانهسنه مهمان ایتدم. عبدالغنی افندی حضرتلری روسیاده خیراتلریله
مشهور اوچ قارندش حسینفلرک بریدر. تورکستانده مکتبلر
آچوب، محتاجلره اعانهلر ایتمشد؛ سوریا، عربستان، آسیا، یاوروپاده
سیاحت ایدوب، احوال عالمه غایت چوق وقوف پیدا ایتمشد. بکا
تورکستان احوالنه عائد غایت غریب معلومات ویروور ایدی.
کوندوزلرده بن زیارتله مشغول اولوب کچهلرده او ذاتله صحبت
ایدردم. آنلرک بیاننه کوره، تورکستان اهلی روسیا حکومتنه یاغش
کوز ایله قاراسهلارده، روسلرک ناچالنیک لارینک چینونیک لارینک
بعض حرکتلرندن، مسلمانلره عائد بعض زا کونلاردن راضی دگلر
ایمش، باخصوص روس مؤثیقلا رینک تورکستان برلرینه کوجوب
کلمهسی تورکستان مسلمانلرینه صوڭ درجه آغیر کلور ایمش. شو
سببدن یاقین زمانلارده بر فتنه وقوعی ده احتمال ایمش.

عبدالغنی بای حسینف حضرتلرینک سوزینه کوره، سمرقنده
مدرسه مکتب نامنه شیلر حاجتدن زیاده قدر چوقدر. لکن بونلارک
هیچ برنده ترتیب اصول یوقدر. بوراده مدرسه وقفلری،
مدرسه لری منتظم صورتده اداره یه کافی قدر ایسهده، مدرسه لری
اصلاح ایتمک فکری مسلمانلارده یوقدر. مکتبلرک مدرسه لرک
مسجدلرک وقفلری کلهجکده نصل اولور؟ هیچ بر آدم فکر ایتمز؛

بوراده اش بیلور، سیاست آکلار، عاقبت اندیش بر مدرس بر مفتی برمتولی بولنماز. شمعی بونلارک الله بزمگی دن زیاده حریت اختیار ایرکنک و اردر. لکن بونلار شو حالده قالب، غفلت فراشنده اویورلار ایسه، بر کون اولور هر بری ال دن کیدر؛ اوکونورلر، فقط فائدهسی اولماز. بن تورکستانک اکثر شهرلرینی گزدم، صارتلارک احوالنه واقف اولدم، دیدی حسینف حضرتلری، آنلارده قابلیت هم استعداد و اردر. فقط فحشیاته میللری علوم و معارفه میللرندن زیاده در: هریرده آچیق فحش خانه لر اولور؛ اورالاری صارتلار زیارت ایدرلر. اوللرده جوانبازلق صارتلارده عادت ایدی، شوکا کوره شمعی « پای کوبک » لره وارمقده عیب صایلماز اولدی. قارتلار یاشلار باشلارنده آق چالمه لاریله اورالاره کیدوب کیف صفا ایدرلر. تورکستان مسلمانلارنده مسکرات ایچمک بلاسی ده شائع اولمیه باشلادی. فساد اخلاق کتدکجه آرتار، اویله کیدرلرسه عاقبتلری ناچار اولور، اللرنده صو هم بر قالماز. نهایت خراب اولورلار. دیدی حسینف حضرتلری .

سمرقند هم اطراف صو وهواسی اعتباریله غایت گوزلدر. هر یرده آقار صولار باغ باچه لار. لکن بورالار اولده دها زیاده معمور ایمش. علمای اسلام « صغد سمرقندی » بر یوزنده اولان دورت جنتک بری دیرلر.

سمرقنده قاچ کونلر قالدیم. کوروب هم صوراب چوق احوال بیلدم. بن سمرقند حاللری حقنده بر ایکی سوز اوز فیکرمی ده بازار ایدم. اما قورقارم که آغیر کلور.

XV

سمرقنددن بخارایه قایتدم. مدرسه زرگرانه ایندم. مدرسه لر احوالندن بر آ ز خبر آ لایم، اوراده نه وار نه یوق بیله یم، موافق اولور ایسه تحصیل علوم نیتیه بخاراده بر قدر قالورم دیدم .

بخاراده مدرسه غایت چوقدر. بیوکلری: کولکداش، میر عرب، زرگوان، میرزا اولوغ بیگ، عبدالله خان، مادرخان، دیوان بیگی، جویبارکلان، خیابان، گاوکشان، ایر نظر، جعفر خواجه کبیلر. بخاراده مدرسه لر اکثر ایکی طبقه لی اولورلار. کولکداش بخاراده اڭ بیوک مدرسه در؛ یوز ایلی حیره سی واردر. صوگره میر عرب یوز اون بر حیره سی واردر.

بخاراده مدرسه لر اڭ هربری وقدر. وقف ماللار یرلر ایله حاللری ده تأمین قیلنمش در. مدرسلره خادمه لره حیره لره هر سنه ایکی اوچ دفعه وقف دن حاصل اولمش ماللار تقسیم قیلنور. وقف ماللاری شهرده اولان بنالر، اطراف ده اولان یرلر اولدیغنه کوره وقف دن حاصل اولمش غله لر هر سنه مختلف اولور. اولده مدرسه وقفلری غایت چوق ایمش. روس استیلاسی صوکنده بعض مدرسه لر اڭ وقفلری تنزل ایتمش. شمدی شو زمان ده بخاراده اڭ بیوک وقفلی مدرسه جعفر خواجه مدرسه سیدر. درست ایسه، حیره باشنه هر سنه یتیمش طلا دن قدر وقف حاصل اولوب طورور ایمش.

بخارا مدرسەلەرنە شەگەردلەرگە اقامت نەظاملەرى غەيت خەبەر:
ھەر ھەجەردە بەلگەز بەر شەگەردە استقامت ایدەر. ھەجەرلەر كېڭە اولور.
ھەر ھەجەرنەڭ قاپوسى اوچاغى كەندوسنە مەخسۇس اولور. ھەجەرلەر
فوق العادە پاك اولوب، بەعضلەر غەيت تەكفلى صورئەدە مەزىنە منقش
اولور. بخارادە خانەلەردەدە ھەجەرلەردەدە بەزمە مەلكتەدە اولان صوبالار
كەبى (مەچلەر كەبى) بەرشى بولنماز. بورادە خانەلەرى ھەجەرلەرى غەيت
فەنا بەر اصول ایلە یلى ایدرلەر: خانە ھەم ھەجەر ایدەننەدە بەر چوقۇر
اولور، اورایە آغاچ كومورى قویوب یاقارلار، اوستنە صندىلى نامنەدە
بەر ماصە (اوستل) قویوب، ماصە بەدە بەيوك بەر بورغان ایلە اورتورلەر
صاوق كۈنلەردە قوللارى آياقلارى صندىلى بورغانلارى آستنە قویوب
اسسىلنورلەر. بەدنىڭ یارىمى آتش اوستنەدە، یارىمى صاوق دە اولور
شۇ سەبەلە انسان بەيوك بلالەرە دوچار اولور: اللەرنەڭ آياقلارینەڭ
سویاك ایلەكلەرى كیبوب، یاز كۈنلەرنەدە بەدندە صەزلەو غەلتى ھەسل
اولوب، انسانەڭ اللەرى آياقلارى قیش كۈنلەرنە تەمەل ایتەز
اولور. جەي كۈنلەرنەدە اسسى آياق قابنە مەتاج قالور.

بخارا شەگەردلەرى قیش كۈنلەرنەدە لازم اولاجق مەي، بەرنەج
كومور كەبى اشپالەرى كوز كۈنلەرنەدە ھەضر ایدرلەر. ھەر كەس اوزى
كەندوسنە آش ھەضر ایدەر. چەي اېچون قومغان شەكلەندە كوچك بەر
چەيچوش اولور. آجى لەكن غەيت طاتلى یشیل چەي شەكەرسز اېچورلەر.
سەشەبە، جەمە كۈندەن مەعدا وقۇلردە درس ایلە اشتغال ایدرلەر. اما
شۇ ایلە كۈندە بەعضلەرى كەيف صفا ایدەر؛ بەعضلەرى اھبابلەر ایلە
اجتەماع ایدوب ادبیات فارسىە مطالعە ایدەر، بەعضلەرى نوبتەدە
یوق درسلەرى «كەنجەك» دامالەردە اوقۇر، بەعضلەرى ولېلەرگە
زىبارتلەرنى دور ایدەر.

بخارادە شەگەردلەر غەيت مەترم اولورلار. شەردە اڭ بەيوك

صنف شاگرد اولور. شاگردلری هرکس حرمت ایتیمیه مجبوردر. هرکس شاگردلره خطاب ایدرسه «داملا» اسمیله خطاب ایدر. یولده طوغری کلور ایسه یول ویرور. شاگردلره بر آدم سوز قایتاراماز؛ شاگردلر هبس اولنمق دن ازاد اولور. هر حالده بخاراده اڭ محترم اڭ عزیز شاگرددر. شو حال بنم کوکلمه غایت مناسب کلمدی. بزم روسیاده مسلمان طلبه لری اڭ ذلیل اڭ حقیر صنف اولور. بزم روسیاده «شکرتلک» عاجزلکدن عبارتدر. اڭ دنی اشلرده شاگردلر قوللانلور. میتلری شاگرد حمل ایدر؛ ماقاریا کبی بازارلارده شاگرد قلقق ایدر؛ مسکینلک صدقه سی آلق دن ماعدایه شاگرد مستحق ظن اولنماز. شو حال بزم روسیاده علملڭده دینلڭده ضعیفلگنه بر بیوک سبب اولمشدر.

بخاراده هر مدرسه وقف ایسه ده، بیلم نه سبیدن، حجره لر صاتلق اولور. بهالری متفاوتدر. بزمجه یوز روبل دن ابتدا اولنوب دورت بیگ روبل دن زیاده حجره لر واردر. بها حجره لرک پا کلگی تمییزلگی اعتباری ایله اولمایوب، وقفی اعتباریله اولور. وقفی چوق حجره، استقامت ممکن اولماسه ده، بهالی اولور. شو سببله حجره لرک اکثری شاگردلر النده اولمایوب، یا بایلار، یا خاتونلار، یا مفتیلر یا مدرسلر النده اولور. پاره سی وار بر آدم النده بر قاچ حجره باغلی قالور. شوزمان ده مدرسه لرک همه سی وقفل دن چیقوب، پاره سی وار آدم لره ملک اولوب کتمشدر. شو حال بخاراده علومک تنزلنه سبب اولان شیلرک اڭ بیوگیدر. اهلی طرفندن علومک رواجنه وقف اولنمش اوقدر ملیونلارک هربری بایلار کیسه سنه کیدر. فقیرلکدن عاجز قالمش شاگرد علم طلب ایتمگی ترک ایدر، یاخود وقت طلب ده رزق کسب ایتمک ایچون صحرالاره قریه لره کیدوب طلب دن محروم قالور.

شرع شریفده هیچ بر مذهبده وقفی صاتمق جائز دگلدر. بخارا علماسی، البته بونی بیلور. لکن قطعاً حرام اولان شیده حیلله ایله جائز اولور ایمش، بخارا داملالری وقف حجره لری صاتمق امرندهده حیلله دن عاجز اولمامشلار: وقف حجره بی صاتمق ایچون «بوریا کوبی» اصولی اختراع اولنمشدر. شو اصوله کوره حجره ساتان آدم حجره بی صاتمیاور ایمش، بلکه حجره ایچنده وار اسکی بوریا لاری یاخود حجره قپوسنده وار کلیدی ساتار ایمش. بن بونی ایشبیدوب تعجب ایندم. «خدایی یاخود شریعتی آلدامق» ده اصول ایمش! شریعت هامیلری اولان بخارا علماسنک شویله شریعت دن بعید مسئلهده فتوالرینه حیران اولدم، حیلله جائز اولور ایسه یالکز ضروریه بینه بئاجاز اولور. مصاحتی یوق، حساب سز مفسدایی ایجاب حاجت ایدر مسئلهده حیلله آرامق هیچ بر مذهبده جائز اولماز. او قدر مفاسدالتزام اولنور ایسه، حیلله شرعییه ده حاجت یوق، طوغریدن طوغری، مسئله وقفده شریعتنک حکمنه مخالفت ایتمک ده آساندر. لا اقل «شریعتی آلدامق» قباحتی آراده قالمیاور.

بخاراده وقفلی صاتلق حجره لردن ماعدا وقفسز حجره لرده واردر روسیادن وارمش طلبه لرنک اکثری او یله وقفسز حجره لرده استقامت ایدرلر. بن او یله شاگردلرنک حاللرینی کوروبده صورابده بیلدم. حاللرینی غایت آیانج بولدم. اومسکین قارندشلمزی صوکنک درجه فقیر کوردم. بیکنک بلا بیکنک مشغله علوم تحصیل ایدرلر؛ آچلق دن یالانغاچلق دن بیکنک تورلی زحمته دوچار اولورلار. بخارا طلبه لری ایچنده هیچ بر قومکنک طلبه سی بزم نوعای طلبه لری کبی آغیر زحمت کورمز. تورکمن افغان کبی قومکنک بایلاری اوزلرینکنک طلبه لرینه طوپراق، کاروان سوا کبی وقفلر حاضر ایدرلر. بوتکنله طلبه لرینکنک حاللری تأمین اولنور. طلبه لری صاغ ضوله التفات

ایتمیه‌رک تحصیل ایدرلر. شو زمان ده بخاراده بزم نوغابیلاردن یوز
قدر داملا واردر. بونلاردن یالکز یکر می قدری بای در. سکسانی
غایت فقیر حال ده در. شویر ایکی سوز بزم روسیا بایلارینه بر
اشارتدر. یوقسه او مسکین قارندشلرمرکز آیانچ حاللرینی قلمله یازمق
کوز ایله کورمک قدرمشکلدر. بن او مسکینلری صوگ درجه ده آیادم.
بن، مدرسه احواللرینی شاگردلرک حاللرینی تفتیش صوکنده
بخاراده درس نظاملرینی تدریس اصوللرینی تفتیش ایتمیه باشلادم.
کندم ده کوردم، صورابده بیلدم. بوراده کندولرینه مدرس انتخاب
ایتمک امرنده شاگردلر اختیارلی اولورلار، شاگرد بر مدرسه ده
استقامت ایدر، لکن او مدرسه مدرسندن درس اوقومیه مجبور اولماز.
بوراده شاگردلرده ایکی نوع درس اولور: بری بر بیوک درسخانه ده
مشهور بر مفتی یا بر مدرس حضورنده نوبت درسی. بویله درس
کافیہ شرحی ملا جامی دن باشلانوب، عقائد شرحی ملا جلال ایله تمام
اولور. نوبت درسلرنک ملا جامی، شمسیه، عقائد، تهذیب حاشیه لری
حکمت العین حاشیه لری ملا جلال حاشیه لرندن ماعدا بر شی بر فن
بولنماز. شو کتابلارکده یالکز بعض عباره لری مشهور مسئله لری
اوقونور. هیچ بر کتابک تمامی درسخانه درسلرنده تمام اولماز. بر
کتابی تمام، بر فنی تمام اوقومق عادت دگلدر. درسخانه درسلی
۱۵-۱۸ سنه لرده تمام اولا بیلور. ایکنچی سی «کنجک» داملالر
حضورنده اوقونور درسلی. بویله درسلی بر قاچ شاگردک اتفاقیله
خصوصی صورتده بر مدرس حضورنده نوبت خارچنده اولان درسلی
اولور: یاخود نوبت درسلیرینه حاضرلنمک یولنک اولور. لکن «کنجک»
داملالر حضورنده اوقونور درسلی یوقاری ده اسملری مذکور کتابلار
کبی بر شی اولوب، زیاده بر شی اولماز. اهیانا مختصر، شرح
الوقایه کبی شیلری بر قدر رغبتی زیاده آدم خصوصی صورتده بر

مدرس حضورنده اوقوب، جامع الرموز کبی «مشکل» کتاب عباره لرینک
مطالعه سنه وقوف پیدا ایتمگی قصد ایدر. بخاراده فضلک اڭ نهاییه سی
تتمه «میرزاجان، خیالی مولوی حسن کبی کتابلارک مشکل برلرینی مطالعه
ایتمکدر. «مشکلات دان، اولور ایسه، او آدم اڭ زبردست
حساب اولنور. نامی بتون طلبه عندنک محترم اولور. «مشکلات دان،
مدرسک درسنه طلبه لرک اکثری رغبت ایدر. او یله آدم
مدرسک درجه لرنده تیز تیز ترقی ایدوب، مفتی ده اولور؛ عاقبت
نوبت کلسه قاضی کلان یاخود اعلم، یا آخوند اولور. شو رتبه لر
ایچون حدیث، قرآن، فقه بیلمک لازم کبی ایسه ده «مشکلات بیلمن
البتنه حدیث، تفسیر، فقه کبی آسان شیلری بیلمور» دعواسیله
«مشکلات دان» بر مدرس قاضی القضاة اولور قالور. بخاراده علوم
ریاضیه ده مهارتیه مشهور داملا میر شریف حضرتلرینک روایتلرینه
کوره، داملا عبدالشکور حضرتلری قاضی کلانک رتبه سنه وصول
صوکنده اننه مختصر آلوب مطالعه قیلمیه باشلامش. شو سوزی قاج
دفعه داملا میر شریف حضرتلری بکا سویله دی. حساب ریاضت هیئت
فرائض کبی شیلر ختم صوکنده یالکزر رغبتله اوقونور. یوقسه نظاما
شرط دگلدر. او یله شیلر درسخانه ده اوقونماز. بخاراده شهرتی
یوق اعتباری کم بر آدم حضورنده اوقونور، شو زمان ده بر
قدر ابتدائی ریاضیاتی بیلمور، زیج استعمالنه قدرتی واربر آدم
کندوسی مدرس دگل ایکن رغبت ایدن طلبه لره حساب مشق
ایتدر فرائض تعلیم ایدر ساعت ساز داملا میر شریف نامنک بر
آدم واردر. بتون بخارا خانلغنه بر آدمدر بخارا احوالنه اڭ واقف
داتدر. دیگر مدرس لر کبی سیاست عالمنده غافل دگلدر. دائما
او آدمک مجلسنه کیدردم. غایت ظریف ذکی آدمدر. تاریخدن خبری ده
یوق دگلدر. خلاصه الحساب ده وار قدر حسابی بیلمور. اوقلیدی

او قومش، «زیج میرزا اولوغ بیگی» بیلور، هدایه‌بی آکلار، فرائض ده
غایت ماهر ایدی. هر مسئله‌بی کاغنده دگل خاطر دن حل ایدر ایدی.
حساب فقهایه دائر غایت مفید بر اثری واردر. او کتاب ده مسائل
دوریه مسائل وصایا حلی حقنده دورت طریقی بیان ایدوب، بزم
اسکی فقیهلمزنگ علوم حسابیه ده بیوک مهارتلمزینی کوسترمش در.
دها «کتاب الاقاریر المبهمه» نامنده بر کتابی اولوب، او کتاب ده
مسائل فقیهیه‌بی حساب فقها ایله حل ایتمشدر. بخاراده معروف قدر
علم طبدن ده خبری وار ایدی. اسکی معناسیله «علم نجومی» ده بیلور
ایدی. حساب، علم نجوم کبی شیلره آشنالغنه کوره «علم الوفق» ده
ماهر ایدی. علم الوفق حقنده بر رساله حسابیه‌سی واردر. «علم
الوقف حسابدن بر شعبه در». دیر ایدی. شبهه یوق شوذات بخاراده
اگ عالم آدم ایدی. لکن حاشیه لردن درس ویرمز، بخاریلر
تعبیرنجه «مشکلات دان» دگل ایدی. شوسبیدن شویله برذات بخاراده
مدرس اولامایوب، «صلوات خوان» ایدی. دیگر مدرسلره کوره
طلبه لر قاشنده او آدمگ اعتباری کم ایدی. او آدمگ حضورنده جماعه
اولارق ایکی اوچ شاگرددن زیاده درس او قومازلار ایدی. افتتاح
وقتنده دیگر مدرسلره آدم باشندن بکرمی - قرق تنکه ویرمک عادت
ایکن، داملا میر شریف حضورنده درس افتتاح اولنور ایسه اوچ
دورت تنکه ویرورلر ایدی. شوشیلر بخاراده علمگ نه قدر هرمتی،
طلبه قاشنده دیباجه حاشیه دن ماعدا فنلرگ نه قدر قیمتی واردر غایت
آچیق کوسترور.

شمدی بیلدم: بزم روسیا مدرسه لرنده درس اصولی بخارا
اهولندن بر نسخه ایمش. شو قدر بر فرق واردر که بخارا داملالری
مشکل عباره لرگ مطالعه سنه زیاده رک اهمیت ویرورلر، بزم روسیا
داملالری مناظره ده «مهارتی» دها زیاده اعتبار ایدرلر. شاگرد

اوقود یغنی کتابی آکلار یا یوق؟ اوراسی لازم دگل، «مورچه که کری بولسه ده، توتون طوغری چیقسون!» شاگرد عبارهی آکلاسه ده آکلاماسه ده «مهارتله» اعتراض ایسه بیلسون. مطلب شودر: «مناظره ده تیزلک» اشته روسیا مدرسه لرنده فضلک کمالک میزانی بودر. مناظره ایدر ایکن آواز آیاماز ایسه، ادب صاقلاماز درجه ده غیرتلی ایسه، مدرسلره بر سوز سویلتمیز قدر جسارتلی ایسه، هر درس ده مناظره سببیه تیره باتوب، درسدن صوگ لباس چیقارور ایسه، اوپله آدم روسیا شاگردلرینک اگ فاضلی حساب اولنور. روسیاده «اصول قدیمه» بوندن عبارتدر. لکن بخاراده اصول درس بر قدر ادب دائره سنده در، مناظره اولور؛ فقط بزم روسیا مناظره لری کبی معناسز ادبسن اولماز. داملا بر مشکل عباریه معنی ویرور. شاگرد او معنایی قبول قیلماز ایسه کندوسی طرفندن بر «فهم» عرض ایدر. فهم ایله فهم آراسنده مناظره حاصل اولور. یا خود بر خصوص ده شاگرد اعتراض ایدر؛ داملا جواب ویرور. درس ده مناظره لرشویله اولور. بخارا شاگردلرینک همتی ده مشکل عباره لرك حلنه منحصر قالور. بخاراده اون سکز - یکر می سنه درسک نتیجه سی نمره سی شودر. هیچ بر بخارا شاگردی درس نوبتنه داخل اولان علوم دن هیچ برینی مکمل صورت ده بیلمز؛ نوبت ده داخل دگل علومک بر مسئله سیننی بیله، آکلماز. نحو صرف منطق کلام حکمت دن ماعدا هیچ بر شی نوبت ده یوقدر. قرآن حدیث فقه کبی شیلرک بخاراده هیچ ایهینی قالماش.

شویله حالی کوز ایله کورمک بکا غایت آغیر کلدی. بوندن زیادهی قلمله یازمیه ده قدرت قالمادی.

بخاراده یوزدن زیاده مدرسه وار، او مدرسه لرك قاچ ملیون وقفلری وار. اوراده اون بیدک دن زیاده شاگرد اجتهاده درس اوقور.

يارب ! او قدر مليونلار، او قدر شاگردلرک عزيز عمرلری بيهوده شيلره صرف اولنور، خراب اولور ! بوندن زياده تأسفلی بر حال اولا بيلورمی ؟ ! جزئی بر همتله اصلاح قيلنه جق مدرسه ليرک اوييله تأسفلی حالده اولقلاری تحمل خارجنده بر شيدر . بخارا علمالرينه غایت بيوك بر گناهدر .

کوکلم قايغو ايله طولو ايکن اونچی سنتابرده بخارايی ترک ايتدم . قارندشلم داملا محمد قاسم حضرتلريله داملا عرفان داملا حسين حضرتلری بنی يگی بخارا محطه سنه قدر اوزاتديلار . پويزده بنوب اوزون آطه به حرکت ايتدم ، ۲۳ نچی سنتابرده پنج شنبه کون تورکستانده سياحتم تمام اولوب روستوف دونده قرار ايتدم . شو شهرده سوز آکلماز، اذادن خالی اولماز، قارا خلق اطرافمی احاطه ايتدی . شو سببدنمی بيلمم ديگر بر سببدنمی وجودمده روحمده بر انقلاب حاصل اولدی . غایت بيوك بر خسته لگه مبتلا اولدم . ابتداسی قايغودن تسلی نيتيله كيف صفا ايتمک کبی کورنور ايسه ده ، عاقبتی صوگ درجه مهلك اولدی . الم قلم طوتماز بر حاله کلدیم . لذائف حياتدن امید اوزدم . بوندن صوگ حياتمده فائده اولماز ديدمده اجل ساعتنه ، عزرائيلک ويزينه سنه منتظر قالدیم .

اعفی المنازل قبر يستراح به وافضل اللبس فيما علم الکفن

صوگ .